

Achter de IJssel begint
het land ... Ben Kam

Wim Huijsmans

Suikerhistorie

(Collectie ZHT)

De Harmonie op de Grote Markt, december 2010. (Foto Jan van de Wetering)

De Harmonie, ca. 1960

In dit Kam-nummer mag De Harmonie niet ontbreken. Niet alleen omdat dit gebouw zo'n centrale plaats inneemt aan de Grote Markt en tal van prominenten binnen zijn muren heeft gehad. Maar ook omdat in de zeventiende eeuw op deze plek een huis gestaan heeft met de naam de *Gouden Kam*. Ben Kam verdient vanwege zijn lange staat van dienst voor de Zwolse geschiedbeoefening ook *goud*. Twee gouden Kammen verbonden aan één suikerzakje.

De eerste steen voor De Harmonie werd gelegd op 21 juni 1828. Afgezien van de Gouden Kam stonden op de hoek Grote Markt/Melkmarkt vier huizen, die tegen de vlakte gingen om plaats te maken voor een nieuw sociëteitsgebouw. In de Koestraat was de Grote Sociëteit gevestigd, bedoeld voor de uppers van Zwolle. De Harmonie functioneerde als sociëteitsgebouw voor de heren, die daar net onder kwamen, de gegoede en deftige burgers. Vóór De Harmonie stonden tot aan de Eerste Wereldoorlog elke ochtend en avond boeren en boerinnen in klederdracht in een lange rij opgesteld om melk en eieren te verkopen. De Harmonie diende tot in de jaren dertig als sociëteitsgebouw. Op de bovenverdieping vonden en vinden tal van activiteiten plaats zoals vergaderingen, feesten, exposities en ontvangsten. In 1851 werd Thorbecke een serenade gebracht door leden van de sociëteit en in 2010 hield Van Agt er nog een lezing over het Palestijnse volk voor studenten van de Hogeschool Windesheim.

Onlosmakelijk verbonden met De Harmonie zijn de namen van Jan Stappenbeld en Grolsch. De bekende Zwolse horecamaan begon in 1949 een café-restaurant in De Harmonie. Het biermerk stond tientallen jaren meters breed op het dak en later in groene neonletters op de gevel.

Ben Kam ...

Een gepassioneerd erelid

Het is weinigen gegeven om een lemma te krijgen als bekende Zwollenaar in de serie *Zwolle mijn stad*. Ben Kam heeft maar liefst een hele kolom gekregen. Het is weinig Zwollenaren gegeven om op geheel eigen wijze een aflevering van het *Zwols Historisch Tijdschrift* te mogen vullen. Uit beide feiten mag worden geconcludeerd dat Ben Kam een bijzonder persoon is in de Zwolse historische wereld. Een terechte conclusie. Ben Kam's historische belangstelling werd gewekt door het huis aan de Koestraat waar hij in 1964 kwam wonen. Over de huizen aan de zuidzijde van de Koestraat ging zijn eerste wetenschappelijke historische artikel. Vele zouden er volgen over van allerlei, veelal Zwolse, onderwerpen. Uit de enorme hoeveelheid beeldmateriaal die Ben Kam's handen is gepasseerd als vrijwilliger in het HCO, heeft hij voor dit nummer van het *ZHT* een keuze gemaakt van foto's met een verhaal. En al die verhalen zijn weer ingeweven in Ben's eigen levensverhaal. Dat tezamen heeft een nummer opgeleverd dat een rijk geïllustreerde persoonlijke geschiedenis van Zwolle kan heten.

Ben Kam is erelid van de Zwolse Historische Vereniging. In 1990, na zijn pensionering als huisarts, nam hij zitting in het bestuur. Van 1996 tot 1998 was hij voorzitter. In deze periode heeft hij ontzettend veel voor de vereniging gedaan, met name op het gebied van ledenwerving en naamsbekendheid. Maar ook na zijn bestuurstijd bleef Ben actief voor de vereniging. Ben Kam is voor de Zwolse Historische Vereniging van onschatbare waarde geweest. Het was een van de podia waar hij uiting gaf aan zijn passie: de Zwolse geschiedenis.

Frank Inklaar,
Zwols Historisch Tijdschrift /
Zwolse Historische Vereniging

Omslag: Eenzame man op de hoogste boog van de IJsselbrug in aanbouw (1929). (Collectie HCO)

De vrijwilliger

De vrijwilliger, een onmisbare kracht in de erfgoedsector. Zonder vrijwilliger, geen goede publiekstoegankelijkheid van archieven. Naast de structurerende professionele archivaris is de vrijwilliger altijd een trouwe steun en toeverlaat geweest voor archieven bij het beschrijven van akten en foto's op 'stuksniveau'. www.Genlias.nl, de meest bezochte website van de overheid, was zonder vrijwilligers een onmogelijk project geweest.

Bij het Historisch Centrum Overijssel werkte zo'n vrijwilliger, de heer Ben Kam. Niet voor het toegankelijk maken van akten van de burgerlijke stand, maar voor de toegankelijkheid van de beeldcollectie. Jarenlang in samenwerking met Jeanine Otten, de laatste jaren in samenwerking met Ester Smit. Ben Kam, wie kent hem niet. Op mijn eerste dag als directeur van het Historisch Centrum Overijssel kreeg ik van Ben Kam de allereerste memo. Of ik vooral aandacht wilde geven aan de beeldcollectie van het HCO en een nieuwe medewerker beeldmateriaal wilde aanstellen. Dat heb ik dus maar gedaan, wie kan de wens van Ben Kam negeren.

Gedreven, wellicht zelfs koppig en volhardend, maar met een ongelooflijk hart voor de zaak. Dit jaar zag ik zelfs nog een reactie van hem op weblogzwolle.nl. Iemand had gepost dat Ben Kam nog zo'n vitale man was en Ben reageerde later op diezelfde blog. Fascinerend, zo'n leeftijd en toch zo bij de tijd.

Maar goed, ook voor Ben Kam is er zo'n moment dat je afscheid neemt. Dit tijdschrift en dit voorwoord is een ode aan Ben Kam als liefhebber en als vrijwilliger. Tegelijk wil ik het een ode laten zijn aan de vrijwilliger in het algemeen! De vrijwilliger die, zoals een boer immer voortploegt, een onmisbare bijdrage levert aan de toegankelijkheid van ons erfgoed.

Ben Bedankt!

Bert de Vries,
directeur Historisch Centrum Overijssel

Inhoud

Suikerhistorie Wim Huijsmans

146

Achter de IJssel begint het land... Ben Kam

Wie hebben mij gevormd?	149
Thomas de Vries	150
De Koestraat	151
Een landmeterkaart uit 1642	154
De kaart van Bloemaert	154
Schutters	156
Het rosse leven	157
Verzet Parool	158
Schoolfoto Lorentzlyceum 1939	158
Bouw IJsselbrug	159
De eenzame man	160
Weggeradeerde bruggen	161
Op- / afrit	161
Skeletten	162
Carillon	163
Het Geregt van Zwolle	165
Infrarode luchtfoto's	166
Huis van Bewaring	167
ART ^s	168
Wildplassen	170
Heilsoldaat Wiebe Palstra	171
De Schepenzaal	172
Jacomina	177
Evangelisatie Kamperpoort, 1895	179
Bedelaar	181
De azijn- en waskaarsenfabriek	182
De Bisschopsschans	182
Verzekeringsgeneeskundige	183
De Atlas van het gemeentearchief	184
Goossen Veldhuis	184
Naoberplicht	186
Beginnend huisarts	186
Kindertjesweilanden	187
Bevallingen	187
Het Hilberdink	188

Zwolle in 1960, deel 3 Jan van de Wetering

191

Mededelingen

193

Auteur

194

Achter de IJssel begint het land ...

Achter de IJssel begint het land' is een in de jaren vijftig door de Zwolse archivaris en geschiedschrijver Thom. de Vries geciteerde uitspraak van oud-burgemeester Strick van Linschoten, wanneer deze bezoekers uit Holland moest ontvangen.¹ Deze foto van het Katerveer, genomen vanaf de Gelderse kant, illustreert de rust en de schoonheid van het land zoals vele 'immigranten' uit de Randstad dit hebben ondergaan. Nu ik ruim 65 jaar geleden ook als immigrant uit Brabant in Zwolle ben neergestreken, heb ik de gehele ontwikkeling van een rustgevend klein provinciestadje naar de bruisende metropool van heden ten dage op allerlei manieren meegemaakt. De redactie van het *Zwols Historisch Tijdschrift* heeft mij gevraagd een poging te doen iets van deze ontwikkeling, ook in mijzelf, op schrift te zetten.

Omdat ik na mijn 35 jaar als huisarts in Zwolle een 'werkkring' heb gevonden in de archieven die deze ontwikkeling mede hebben vastgelegd, wil ik aan de hand van enkele der vele tienduizenden foto's en andere afbeeldingen, die door mijn handen zijn gegaan, proberen om niet alleen de feiten die zij tonen te verduidelijken en in hun historische context te plaatsen, maar ook de emoties die vaak achter de droge werkelijkheid naar boven komen, weer te geven. Een voorbeeld hiervan zouden de vele foto's kunnen zijn die de bevrijding van Zwolle illustreren, maar er is veel meer dan dat.

Wie hebben mij gevormd?

Toen ik begin mei 1945 als net 21-jarige directeur van een regionaal oud-illegaal blad Zwolle binnenkwam met de missie om te trachten enige eenheid te brengen in de zich overal boven de grote rivieren legaliserende Parooluitgaven, werd ik vanuit de feestvierende menigte op het Grote

Kerkplein naar de Koestraat verwezen, naar een huisarts Klinkert. Die zou me wel verder op weg helpen. Nou, dat heb ik geweten, want toen de voordeur (die trouwens niet op slot was) voor mij werd geopend, stond daar een stevige jongedame. Zij heeft mij van dat moment af aan in de peiling genomen op een zeer efficiënte manier. We trouwden in 1952 en die voordeur ben ik duizenden malen in- en uitgegaan, op weg naar alle mogelijke gebeurtenissen die zich in mensenlevens kunnen voordoen.

Haar vader, de 'jonge' Klinkert, heeft me nadrukkelijk als beginnend huisarts gevormd, zoals hij ook zelf gevormd was door zijn eigen vader, de 'oude' Klinkert, beter bekend als 'Olde Evert', die zijn Zwolse patiënten met spit in de rug genas door een pak slaag met de pantoffel en die zijn leven lang plat Zwols sprak. Het Zwolse dialect is nu vrijwel geheel verdwenen, maar in het fotoarchief zijn er nog duidelijke sporen van terug te vinden, waarover later. Deze twee artsen heb-

Ben Kam

Het Katerveer, begin jaren zestig gezien vanaf de Gelderse kant, illustreert de rust en de schoonheid van het land. (Foto auteur, collectie HCO)

ben op mijn werken en denken als medicus een grote invloed gehad, al genas ik spit niet meer met de pantoffel.

In 1964 verhuisden wij, vrouw, man, vier kinderen en de poes van de Vondelkade naar Koestraat 22, waar negentien jaar eerder mijn kennismaking met Zwolle was begonnen. Door het plotseling overlijden van Henk Klinkert kwam zijn patiëntenkring zonder arts te zitten. Als je die kring bij elkaar wilt houden is het voor de opvolger verstandig om ook het huis waarheen de patiënt zijn schreden richt over te nemen. Zo kwam mijn echtgenote terug in haar ouderlijk huis en moesten we opnieuw beginnen een nu dubbele praktijk op te bouwen in een wat gedateerde spreekkamer en behandelkamer. De 'klanten' van mijn schoonvader noemden dat zijn 'werkplaatsen', een van de spreekkamer afgeschoten pijpenlaatsje met één tl-buis als verlichting, dat nog wel.

De gevel van dit huis had echter bijzondere kenmerken die nog steeds in de daklijst te zien zijn, met in het midden een afbeelding van een zonnegod die in Zwolle verder slechts op één

ander huis, Bloemendalstraat 2, te vinden is. In de zolderbalken vond ik raadselachtige merktekens die met een guts in het hout aangebracht leken te zijn. Toen we er een half jaar woonden ben ik eens naar het gemeentearchief gestapt om te zien of er wat meer over de bouwgeschiedenis te vinden zou zijn. Op dat moment begon mijn interesse voor de geschiedenis van Zwolle, die vanaf toen een groot deel van mijn denken en doen heeft beheerst en die leidde tot een groot aantal publicaties over de stad en haar bewoners.

Thomas de Vries

Niemand in de familie Klinkert kon mij iets over de bouw van de zolder vertellen en zo kwam ik terecht in het toenmalige gemeentearchief: drie tafels, zes stoelen, in een kamer over de breedte van de achtergevel van het oude stadhuis aan het Grote Kerkplein. Die kamer had het volle licht, lag zonder zonwering op het zuiden en als je heel goed keek zag je achter een glazen scheidingswand met de rest van die ruimte (die doorliep tot aan de voorgevel aan de Sassenstraat) een lange tafel. Alle wanden waren gevuld met boekenkasten en boeken, er hing één plafondlantaarn aan een koord en daaronder zat halverwege de tafel een wat oudere heer altijd te lezen, met een vestzakhorloge op een standaard voor zich.

Om je aanwezigheid als bezoeker kenbaar te maken moest je door een deur in die glazen scheidingswand stappen en deze persoon tot attentie zien te krijgen. Dat viel niet mee, want naast dat horloge was hij nog voorzien van een leesbril en van een duimendik slap hangend koord tussen een van zijn oren en een zwarte bakelieten kast ter grootte van een handpalm, die ergens in zijn vest een plaats had gevonden. Hij was dus doof, en niet zo maar een beetje doof, maar echt levensgevaarlijk doof. Hij kon daar slim gebruik van maken, want als mijn vraag of monoloog hem niet interesseerde verdween zijn hand naar het vest, deed daar iets met die doos en dan was hij volledig onbereikbaar en werd je getrakteerd op een uitgebreide verhandeling over een onderwerp dat mijlenver was verwijderd van je vraag.

Dat was mijn eerste kennismaking met archivaris Thomas J. de Vries, later uitgegroeid tot een

Gevel van Koestraat 22, met een afbeelding van een zonnegod. (Foto auteur, collectie HCO)

eigenaardige, monumentale vriendschap gebaseerd op mijn nieuwsgierigheid en zijn encyclopedische kennis, die zich tot ver buiten Zwolle's grenzen uitstreckte.

Vanaf die tijd dateert mijn vrijwel dagelijks bezoeken van dit archief, soms niet langer dan een half uur, soms wat langer op de Sassenpoort, waar het toenmalige Rijksarchief was gevestigd. Beide instellingen, gemeente- en rijksarchief, die in een haat-liefde verhouding in Zwolle coëxisteerden, waren voor mij makkelijk binnen enkele minuten te voet bereikbaar, ik liep nog trappen als de beste. Thomas was toen al op leeftijd en verkoos mij tot huisarts; ik heb hem tot aan zijn overlijden zo goed en zo kwaad als dat ging mogen begeleiden, twee eigenwijze en eigengereide wetenschappers bij elkaar. Maar ik wist het wel zo te regelen dat hij steeds de laatste was op het middagspreekuur, zodat ik zijn monologen (meestal over Zwolle) rustig kon laten voortduren.

Ik beschouw het als een voorrecht dat ik in staat ben geweest om, naast andere publicaties, zijn twee boekdelen *Geschiedenis van Zwolle* met de nu mogelijke techniek te digitaliseren. Hierdoor is zijn werk veel makkelijker toegankelijk geworden; dat er geen notenapparaat is toegevoegd was indertijd een compromis met de uitgever. Hij was zich dat zeer goed bewust, maar zijn eigen exemplaar mét de bronvermeldingen is nimmer boven water gekomen. Hij vermeldt het in de inleiding op deel II. Anderzijds: de man had een gietijzeren geheugen, ik heb hem tot op de dag van vandaag nog steeds niet op een duidelijke fout kunnen betrappen, ook niet na het drie keer (in verband met het digitaliseren) letterlijk woordelijk doorlezen van zijn boeken.

Ik vond Thomas de Vries op een zonnige vrijdagmorgen in mei 1975, thuis op zijn kamer temidden van zijn verzameling klokken, overleden aan een hartstilstand. Hij heeft op mijn denken en schrijven grote invloed uitgeoefend en ik ben hem daar nog steeds dankbaar voor.

De Koestraat

Mijn eerste wetenschappelijke artikel verscheen in 1969 in de *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt*

en *Geschiedenis* en handelde niet zozeer over het huis in de Koestraat, maar gaf een overzicht van alle huizen aan de zuidkant van die straat en over de in de zeventiende en achttiende eeuw invloedrijke stratenbroedersschappen.² Dat waren in theorie kiesgezelschappen die waren ontstaan

Gemeentearchivaris
Thomas Josef de Vries
(1904 – 1975), in 1967
geportretteerd door
Teun van der Veen.
(Collectie HCO)

De plattegrond van Joan Blaeu van 'Swolla' toont Zwolle met de nieuwe vestingwerken omstreeks 1650. De Koestraat (rechts) valt hierop duidelijk te zien. (Collectie HCO)

betitelt hem als Avercamp. Het zal ongetwijfeld in aktes uit die periode en ook later, zolang er nog geen schrijfmachines waren, voorgekomen zijn dat een letter H niet werd mee geschreven, maar een bevestiging zoals in dit geval zal men niet vaak kunnen vinden.

De Koestraat vertoont in het beeldmateriaal van de stad een aantal andere aspecten die terug gaan op het ontstaan van de stad en de ommuring, zoals deze tussen 1230 en 1640 is ontstaan, en die nog steeds in het stratenpatroon duidelijk herkenbaar is. De kaarten van Braun en Hogenberg en die van Guiccardini geven een duidelijk beeld van een bijna eironde stad, die drie poorten heeft waardoor men het grondgebied van de stad kan betreden. Die ronde vorm komt in moderne tijden soms hinderlijk terug in de kromming van de trottoirs in Koe- en Walstraat, waardoor bij het inparkeren van de auto banden en velgen beschadigd kunnen raken. Vanuit de bestuurdersplaats lijkt de straat recht, maar achteruitrijdend wordt de kromming snel duidelijk.

Op de foto van de Koestraat genomen uit de toren van de Sassenpoort, maar vooral op de luchtfoto valt het goed te zien. Op deze foto ziet men aan de achterkant van de huizen ook de uitleg van de vesting, zoals deze tijdens het Twaalfjarig Bestand werd gerealiseerd. Het wandelpad over de Potgietersingel geeft de loop van de eerste stadsgracht aan, met links daarvan de huidige stadsgracht en achter de bomen de Suikerberg (zo genoemd naar de vorm van vroeger gangbare sui-

kerbroden). Op de kaart van Blaeu is een en ander duidelijk zichtbaar

Han Prins, die jarenlang in de Vrienden van de Stadskern een vooraanstaande rol heeft gespeeld, maakte op mijn verzoek een overzichtstekening

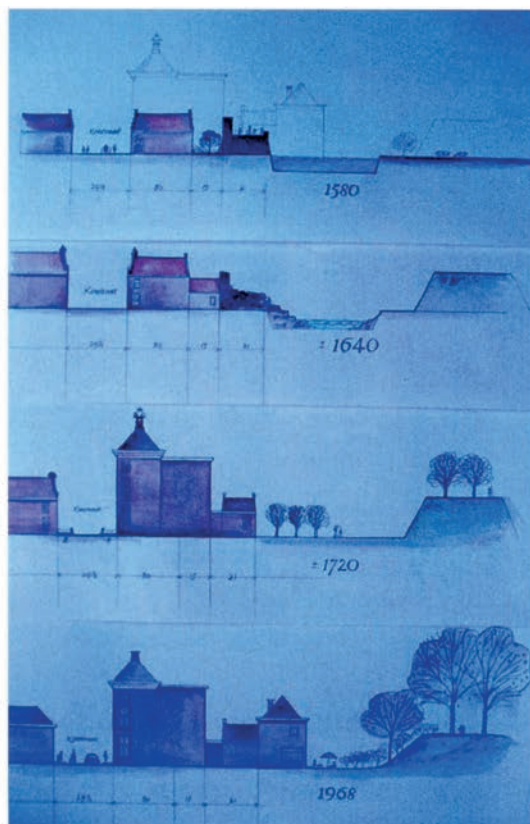

Links: De kaart van Braun en Hogenberg uit 1581 geeft een duidelijk beeld van een bijna eironde stad, met drie poorten: de Diezerpoort, de Sassenpoort en de Kamperpoort. (Collectie HCO)

De Koestraat gezien vanuit de toren van de Sassenpoort, jaren zestig. (Foto auteur, collectie HCO)

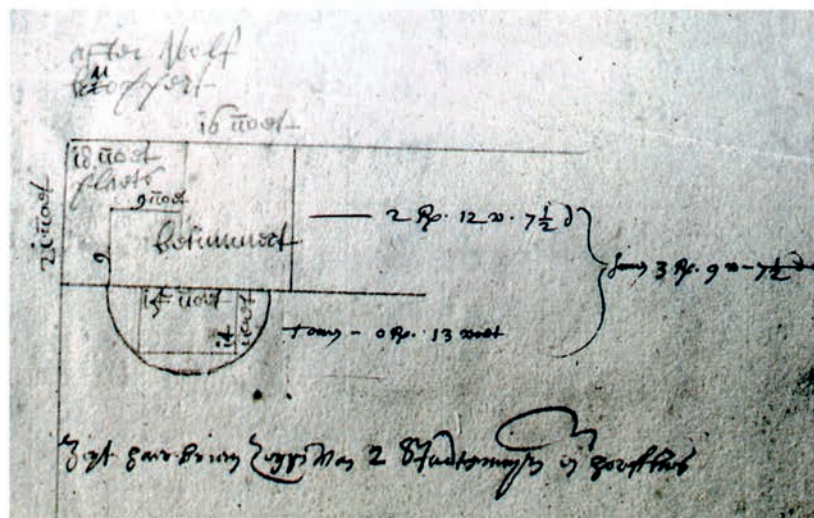
Luchtfoto van de Koestraat tot de Nieuwe Havenbrug, begin jaren zestig. (Collectie HCO)

Overzichtstekening
door Han Prins van
de verschillende stadia
waarin de zuidkant
van de stad zich in de
loop der jaren heeft ver-
toond, eind jaren zestig.
(Collectie HCO)

Een blad uit het land-
metersboekje 'Metinge
van de stadsgrond agter
de huijsen in de Koe-
straat' uit 1642. (Col-
lectie HCO)

van de verschillende stadia waarin de zuidkant
van de stad zich in de loop der jaren heeft ver-
toond.

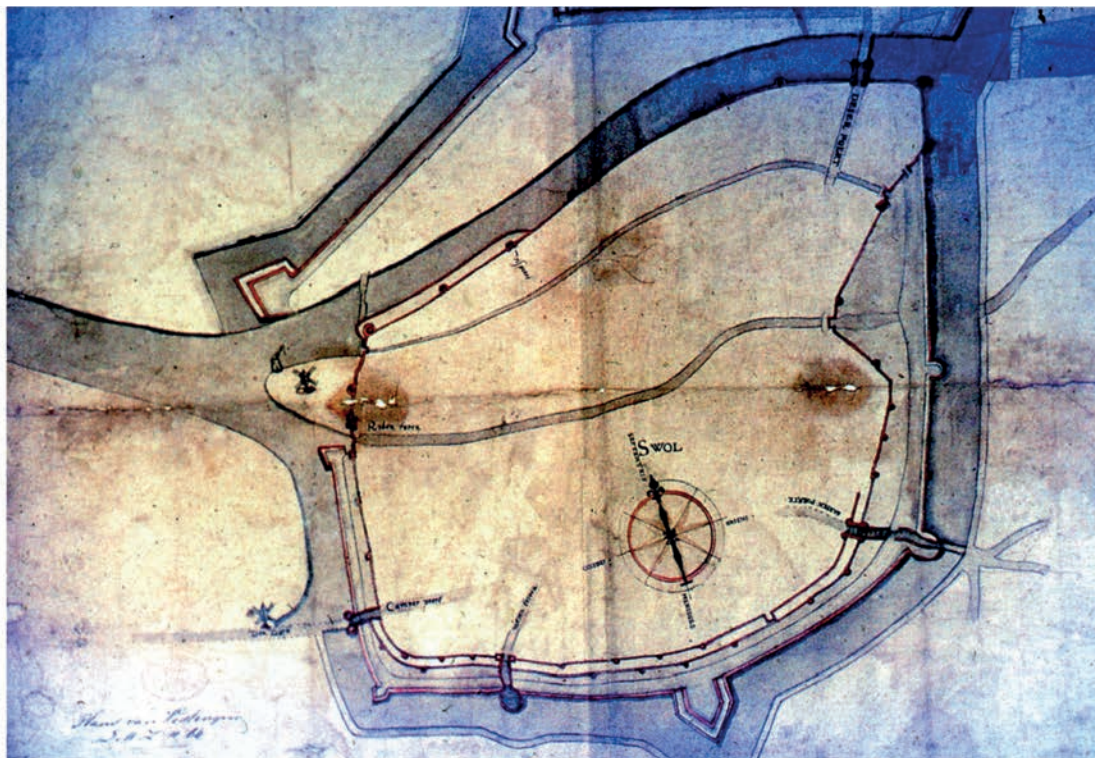
Een landmeterkaart uit 1642

Er is echter nog een mogelijkheid om de veranderingen in de vestingstad te volgen. Wie de luchtfoto van de Koestraat goed bekijkt, zal het opvallen dat de rooilijn (om de moderne terminologie even te gebruiken) langs de achterzijde van de huizen vrijwel parallel loopt aan de rooilijn aan de straat. De huizen zijn even diep gebouwd en de er achter liggende bouwsels zijn onregelmatig en variëren onderling sterk in breedte en diepte. Thomas de Vries wees mij toen ik net met mijn onderzoek naar het woonhuis was begonnen op een archiefstuk in de vorm van een cahier, een in varkensleer gebonden landmeterschetsboekje *Metinge van de stadsgrond agter de huijsen in de Koestraat* uit 1642. Vrijwel geheel in potlood geschreven met enkele inktnotities in een andere hand toegevoegd, waarin een exacte opmeting is weergegeven van de grond die na de uitleg van de vesting achter de huizen droogviel. Die stukjes grond, allen exact 21 voet breed, werden door de bewoners vrij snel geannexeerd. Men beriep zich op de zinsneden in de koop- en overdrachtaktes die als hun eigendomsbewijs golden, dat daarin hun grondbezit werd beschreven als 'zegt haer brieven zeggen was 2 Stadsmuijren en hoffkens'. Op de tekeningen zijn ook heel duidelijk verschillende muurtorentjes te zien die in de eerste stadsmuur aanwezig waren. Deze eigendomsbewijzen, die van koper op koper steeds werden overgedragen, stammen uit ondermeer 1559 en 1599, duidelijke argumenten dus voor eigendom van de grondrechten.

Hierover heeft zich tussen de bewoners van Koestraat en Walstraat en het stadsbestuur van 1642 tot 1744 met behulp van vele juristen een monumentale ruzie afgespeeld, waarbij de bewoners uiteindelijk aan het langste eind hebben getrokken en hun schuld aan grondgelden met een eenmalige canon konden afkopen.

De kaart van Bloemaert

In het midden van de jaren negentig was ik druk bezig met het inventariseren van de dia's in het gemeentearchief, toen de pas aangestelde atlasbeheerder mij inschakelde om voor haar het aanwezige cartografische materiaal te inventariseren

De kaart van Bloemaert van Zwolle uit 1592. Dit is de eerste kaart waarvan de schaal en de onderlinge verhoudingen vrijwel exact overeenkomen met de tegenwoordig gebruikte kaarten. (Foto auteur, collectie Nationaal Archief Den Haag)

in een database. Ik kon daartoe beschikken over een toen al wat antieke computer met DOS 3.1 als besturingsprogramma. Dat was na het catalogiseren van de door mij ingebrachte dia's van Zwolle en het (toen nog niet voltooide) invoeren van de dia's in de collectie de eerste echte bezigheid die ik voor het gemeentearchief ondernam. Geheel onverwacht werd ik geconfronteerd met een nauwelijks nog leesbare pentekening van de vesting Zwolle, die mij deed denken aan een kaart die ik in de jaren zestig had gezien en gefotografeerd in het Algemeen Rijksarchief, toen mijn vader mij op mijn eerste archiefschreden vergezelde. En inderdaad bleek ik er een dia van te hebben in mijn eigen verzameling en zelfs gebruikt te hebben voor een lezing over de binnenstad in 1968.

Het exemplaar uit het Algemeen Rijksarchief laat ik hier zien omdat het de eerste kaart is (in 1592 door de cartograaf Cornelis Bloemaert vervaardigd) waarvan de schaal en de onderlinge verhoudingen vrijwel exact overeen komen met de tegenwoordig gebruikte kaarten. Bloemaert

maakte in opdracht van prins Maurits een ontwerp voor het versterken van de IJssellinie, waarbij de stad Zwolle werd 'uitgelegd' en er dus een tweede versterking rondom de oude eivormige

De monumentenkaart van de gemeente Zwolle over de kaart van Bloemaert geprojecteerd. De verhoudingen komen vrijwel exact overeen. (Foto auteur)

Rechts: Luitenant van de schutterij met hanenveren (Collectie auteur)

vesting werd aangebracht. Men ziet de poorten exact in vorm gebracht en vooral de oudste muren weergegeven met de steeds terugkerende kleine torentjes, waarvan er ook een is te zien op de hier weergegeven kaart van de landmeter die vijftig jaar later werd getekend. De vergelijking is niet zo moeilijk: ik heb de monumentenkaart van de gemeente Zwolle opgehangen en de dia in een projector gezet, en net zo lang heen-en-weerd tot de afbeelding passend op de kaart kwam en het geheel gefotografeerd. Men oordele zelf.

Schutters

In tijd van oorlog moesten de vestingmuren natuurlijk verdedigd worden tegen 'de vijand', wie dat dan wel wezen mocht. Dat is altijd zowel een landsbelang als een lokaal belang geweest. Tot het eerste doel werd een stad voorzien van

Luitenant van de schutterij. (Collectie auteur)

Commandant van de schutters. (Collectie auteur)

een garnizoen, dat in kazernes in de stad werd ondergebracht. Zo hebben we in Zwolle nog de Broerenkazerne gekend. Dat was dus een verdediging op rijkskosten. Daarnaast bestond lokaal de schutterij, een militair gevormde en geoefende eenheid die kon worden gemobiliseerd bij dreigend gevaar en die bestond uit mannen die hun dienstplicht hadden voltooid, maar die nog jong genoeg waren om mee te helpen. In 1922 zijn de schutterijen opgeheven, maar vooral in het zuiden van ons land worden regelmatig in de zomer verschillende schuttersfeesten gevierd waar de oude tradities in stand worden gehouden, zoals het prijsschieten op de haan, mooi marcheren, en vooral mooie uniformen dragen en met vaandels zwaaien. Juist omdat deze tradities boven de rivieren zijn uitgestorven, lijkt het mij met mijn Brabantse jeugdherinneringen goed om hier nog enkele foto's van te laten zien.

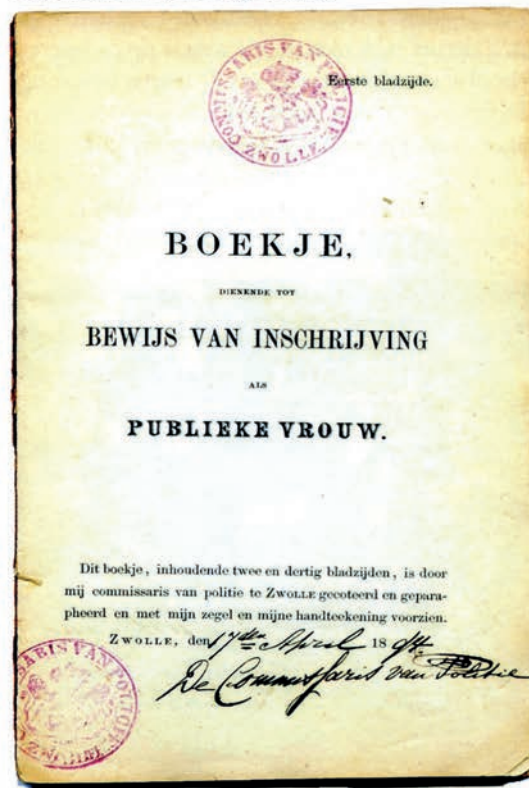
Het rosse leven

Hoe komt iemand er toe om een onderzoek in te stellen naar sociale omstandigheden zoals die honderd en meer jaren eerder in een kleine provinciestad van rond de 25.000 inwoners hebben bestaan? Is het alleen nieuwsgierigheid, kunnen we er in de huidige tijd nog iets van leren om de huidige sociale relaties te verbeteren?

De eerste vraag valt makkelijk te beantwoorden. Bij het voorbereiden van een artikel voor de pilot-uitgave van *Waanders* in 1980, getiteld *Ach lieve tijd. 750 jaar Zwolsen, Zwollenaren en hun...*, werd een aantal schrijvers die enigszins met de geschiedenis van de stad bekend geacht werden uitgenodigd om een katern te schrijven over een specifiek onderwerp. Deze katernen zouden om de veertien dagen worden uitgebracht, zodat na een half jaar een stevig boekwerk kon worden ingezien dat de stad vanuit allerlei kanten belichtte. Daarbij zorgde de redactie, waarin de Zwolse kunstenaar en tekenaar Han Prins een vooraanstaande rol speelde, voor een grote hoeveelheid illustratiemateriaal. Mij werd gevraagd om een artikel te schrijven over de Zwolse ziekten en tussen de illustraties die men geschikt achtte om mijn onderwerp te illustreren, vond ik een afbeelding van een *Boekje, dienende tot bewijs van inschrijving als publieke vrouw*. Daarmee ging er geheel onverwacht een 'deurtje' open naar een tot dan geheel verborgen aspect van de Zwolse maatschappij. Publieke vrouwen vond men in publieke huizen en die aanduiding is vooral in Engeland gebruikt voor openbare gelegenheden, waar men heenging om alcoholische versnaperingen te gebruiken. De vrouw kreeg de gelegenheid om zich in een ladies-only kamer op te houden, een instelling die in Zwolle indertijd geheel onbekend was. Aparte ingangen voor mannen en vrouwen werden echter wel gehandhaafd in de badhuizen die in de tweede helft van de negentiende eeuw in zwang waren, of de seksen werden op verschillende tijden schoongewassen. Maar in ons land was de term publieke vrouw in de negentiende eeuw specifiek voor hoer.

De tegenstellingen zijn door de eeuwen heen steeds groot geweest en aan verandering onderhevig. De vrije middeleeuwer ging naakt te bed en

sleiep met vrouw, kinderen, knecht, meid en het vee in hetzelfde vertrek. Al in die tijd ging de betere stand naar het badhuis, waar seksuele contacten zo gewoon werden dat de kerk er aanmerkingen op ging maken. De goudeneeuw wiste zich nauwelijks en verstopte zijn seksuele gevoelens achter het gordijn of achter de slaapkamerdeur. Als men al seksualiteit openbaarde, dan waren dat altijd soldaten of dronken kroegklanten die daarmee werden afgeschilderd. De betere stand, maar vooral de militaire autoriteiten trachtten door reglementering al vanaf de zeventiende eeuw het optreden van prostituees tegen te gaan, door het instellen van zware lichamelijke straffen zoals spitsroeden lopen, neus en oren afsnijden en brandmerken, maar het lijkt niet veel te hebben geholpen. En zo bleef de reglementering, met daaraan verbonden een wekelijks doktersonderzoek, tot ver in de eenentwintigste eeuw bestaan en werden militairen die zich met een geslachtsziekte meldden onverbiddelijk (in het Duitse leger naar het Oost-) front gestuurd.

Boekje, dienende tot bewijs van inschrijving als publieke vrouw. (Collectie HCO)

Toen de redactie van *Ach lieve tijd* mij vertelde dat er een aantal sinaasappelkistjes gevuld met deze boekjes de verhuizing van het politiebureau aan de Lombardstraat naar de nieuwbouw in de Weezenlanden begin jaren zeventig had overleefd, leek het dat er een wetenschappelijk onderzoek mogelijk zou moeten zijn. Dit leidde uiteindelijk tot mijn promotie in Nijmegen, in 1983.

Verzet Parool

In mei 1940 werden de oudste kinderen van mijn vader, mijn oudste zus en ik, door hem naar zijn zuster in Haarlem gestuurd. Hij leefde zoals zovelen in de veronderstelling dat de Hollandse Waterlinie een onneembare vesting was voor de al jaren als vijand bestempelde Duitsers en dat wij daar veilig buiten de oorlog konden blijven. Dit alles gebaseerd op zijn eigen ervaringen tijdens de Eerste Wereldoorlog toen hij gemobiliseerd was en de vaderlandse grens mede moest bewaken. Die begrippen, 'Vaderland, Koningin, het Wilhelmus' heb ik van hem meegekregen; de vaderlandse liederen over de 'Watergeus voor den Briel' en 'Valerius' gedenkklanck' kreeg ik op de lagere school al wekelijks mee. Toen de Duitse bezetting een feit was en we de rookwolken van Rotterdam zagen, was er maar één gevoel mogelijk: dat zal ik jullie betaald zetten, met daarachter de gedachte: na mijn eindexamen wat ik in 1942 hoopte te kunnen doen, zo praktisch dacht ik toen al wel.

Het werd dus *het Parool*, vrij onverveerd, waarmee ik in 1942 in aanraking kwam, achttien jaar oud maar nog steeds met die alles doortrekkende boosheid: dit laat ik mijn vaderland niet aandoen. Dat werd nog eens versterkt door de reactie van algemene gelatenheid die over ons volk was gekomen en waaraan ik ook al om niet op te vallen meedeed. We gingen gewoon naar school, we hamsterden shag en sigaretten, we kochten niet zwart, we conformeerden ons en dat zat ook in onze volksaard. Wij Nederlanders waren en zijn nog steeds opgevoed met gezagsgetrouwheid, we houden ons aan de wetten ook als die door een overheerser worden opgelegd en verkracht. En wie zijn mond opendeed, ging naar het concentratiekamp.

Dus moest je je mond dichthouden en dat was een zaak die maar weinigen tijdens de bezetting goed beheersten. Ik kon dat wel: zelfs mijn ouders hebben tot na de oorlog niet geweten dat ik eind 1943 op weg was om hoofdverspreider van *het Parool* te worden voor Noord-Brabant, en later nog een stuk Zeeland en Noord-Limburg. Daarbij kwam dan ook nog wekelijks een nieuwsvoorziening op folio of A4 formaat gestencild, waarmee de directe omgeving van Eindhoven en Helmond werd voorzien van enigszins betrouwbaar nieuws. Alle radiotoestellen waren immers begin 1943 door de bezetter in beslag genomen.

Schoolfoto Lorentzlyceum 1939

Onvoorstelbaar dat deze twee pubers, die hier nog op hun krent zitten aan de voet van een aantal leraren, zich vijf jaar later hebben bewezen als directie van een uit de onderdrukking opgerezen krant.

Toch is deze activiteit van grote invloed geweest op mijn verdere leven. Nog tijdens de laatste fase van de bevrijding van ons land ging ik liftend de rivieren over richting noordoost, omdat wij wisten dat ook daar pogingen zouden worden ondernomen om het *Parool* als dagblad uit te gaan geven. Op die route deed ik ook Zwolle aan. De *Parool*contacten waren snel gelegd en ik bleef nog enkele dagen hangen in de stad, hoorde de verhalen over de gravers en het bevrijden van gevangenen uit het concentratiekamp Amersfoort

De twee pubers Nico van de Sande Bakhuyzen en Ben Kam (naast elkaar zittend, links vooraan) op een schoolfoto van het Lorentzlyceum in Eindhoven uit 1939. (Collectie auteur)

die in de Buitensociëteit waren opgesloten. Over het Medisch Contact en over de dood van mijn goede Paroolvriend Hans Schippers, die ook bij de familie Klinkert te gast was geweest en die bij de represailles na de executie van Rauter in Amsterdam werd gefusilleerd.⁴ Hij werd gepakt omdat zijn fiets een lekke band had...

De landelijke bevrijding van 5 mei maakte ik in Zwolle mee en een dag of twee later was ik op gezag van mijn perskaart in Amsterdam en in gesprek met de Paroolredactie, op het kantoor van de *Telegraaf*. Enkele dagen later werd ik door het Militair Gezag terug gecommandeerd, heel west Nederland was onder quarantaine gesteld en als ik niet snel maakte dat ik weg kwam dan dreigde de politiecel, ondergrondse pers of niet.

Dus terug naar Eindhoven waar de Paroolzaken goed waren geregeld en ik mijn medische studie, die ik daar in februari aan de Tijdelijke Academie was begonnen, weer opnam. Wie schetst mijn verbazing toen eind juni ineens de dochter van Henk Klinkert uit Zwolle in Eindhoven voor mijn neus stond, met een rieten koffertje en vanuit haar logeeraadres in Aalst of Waalre bij kennissen van de familie mij kwam opzoeken. Zij heeft mij vele jaren later bekend dat zij op het moment dat zij mij zag, in mei 1945 aan die voordeur in de Koestraat, vuil in een leren jas waarin een scheur (en het kán zijn dat ik mijn gitaar toen ook al bij me had), wist: die man moet ik hebben. En zo gebeurde het, al trouwden we pas zeven jaar later, vrijwel op de dag af nadat zij in Eindhoven beslag op mij wist te leggen.

Bouw IJsselbrug

Tussen die trouwerij en de werkzaamheden in de Atlas van het gemeentearchief in Zwolle ligt een half mensenleven. Een enkel beeld daaruit zal misschien nog wel in dit relaas verdwalen, maar ik probeer me te houden aan de oorspronkelijke vraag, dat is om te laten zien wat mij in de beeldverzamelingen van het Gemeentearchief Zwolle en later het Historisch Centrum Overijssel méér heeft gegrepen dan alle andere foto's, die ik niet kan laten zien. Een hele grove taxatie leert dat ik vanaf eind jaren tachtig tot nu toe circa veertigduizend foto's, kaarten en prenten heb bekeken,

De bouw (1929) van de verkeersbrug over de IJssel. De arbeiders klonken de brugonderdelen op een hoogte van veertig meter boven het water aan elkaar, zonder verdere veiligheidsmaatregelen als touwen of onder de werkplek gespannen netten. (Collectie HCO)

De vlag in top tijdens de bouw van de verkeersbrug over de IJssel, 1929. (Collectie HCO)

geanalyseerd en in een database heb ondergebracht, en dat is een voorzichtige schatting.

Toch moet ik weer beginnen bij mijn vader. Hij was civiel ingenieur en was, nadat hij hersteld was van een nekwerveloperatie wegens een in de mobilisatie van 1914-1918 opgelopen bottuberculose, met steun van zijn vader aangesteld als hoofd van de constructiewerkplaats bij de Machinefabriek Begemann in Helmond. Mijn grootvader was daar mededirecteur. Die fabriek had een ruim tweehonderd meter lange constructiewerkplaats, waar alle te leveren bruggen en andere staalconstructies in eerste instantie werden voorgemontereerd, zodat men zeker wist dat alle gaten op de juiste plaats waren geboord. Ik mocht als jongetje van 5-7 jaar na het gezamenlijke zwemmen met hem mee naar die werkplaats, daarna naar huis om uitgebakken spek bij het ontbijt te krijgen en vervolgens, ja, naar school terwijl mijn vader dan weer naar de fabriek terugliep of fietste.

Eenzame man op de hoogste boog van de brug, naast het te sluiten bruggedeelte, met slappe gleufshoed en een rouwband om de linkerarm, zonder veiligheidslijn. (Collectie HCO)

En wat gebeurt er dan ruim zeventig jaar later? Dan stuit ik op deze foto van de bouw (1929) van de verkeersbrug bij het Katerveer, in hetzelfde jaar waarin ik die uitgebakken spekjes at. De arbeiders zijn hooggeschoold personeel, zij klinken de brugonderdelen op een hoogte van veertig meter boven het water aan elkaar, zonder verdere veiligheidsmaatregelen als touwen of onder de werkplek gespannen netten en dat gebeurt met witheet gestookte klinknagels, die zij toegeworpen krijgen vanuit een op dezelfde hoogte opgesteld smidsvuur. Bekijk de foto en verwonder u. Daar kwam geen Arbo-wet aan te pas. Bij het bouwen van al die bruggen over de grote rivieren volgens het rijkswegenplan van 1928 is geen enkele man verongelukt.

De eenzame man

Toch vind ik de foto van de eenzame man die op de hoogste boog heeft plaatsgenomen naast het

te sluiten bruggedeelte het meest sprekend. Hij heeft een slappe gleufhoed op, een rouwband om de linkerarm, wat in die periode gebruikelijk was bij verlies van een dierbaar familielid, hij kijkt met een zekere standvastige blik van zich af, heeft geen veiligheidslijn om en draagt een wat onverzorgd, uit de vorm hangend pak. Net zoals ik mij mijn vader herinner, met jaszakken waar allerlei klein gereedschap in zat, tabakszak en pijp, kleding rui-kend naar de werkplaatslucht die zich niet precies laat omschrijven: een mengsel van rook, vuur, as, metaalslijpsel, menie, zweet, stoom, steenkool en nog een aantal niet nader te definiëren geuren, die ik echter als geheel direct weer zou herkennen.

Weggeradeerde bruggen

Ik ben dus geen ingenieur geworden maar heb mij gewijd aan het repareren van mensen, aan het begin helpen bij het ter wereld brengen en aan het einde begeleiden naar wat er daarna komt. Dat lijkt iets heel gewoons maar is iedere keer weer aangrijpend, vooral wanneer je in hetzelfde uur met beide situaties wordt geconfronteerd en daar-bij ook nog uit je diepe slaap wordt gehaald.

De oude verkeersbrug heeft echter nog voor twee extra verrassingen in de Atlas gezorgd. Eind jaren tachtig kreeg het gemeentearchief een serie luchtfoto's in bezit, die afkomstig waren van een legeronderdeel in de Boreelkazerne te Deventer en die het gebied van onze gemeente ruim omvat-ten. De foto's zijn gemaakt op 3 februari 1947 en werden vrijgegeven voor archiefgebruik. Dat bete-kende dat zij (in beginsel) werden geregistreerd en door hun formaat in diepe en brede kaartenladen werden opgeborgen, in afwachting van opname in een inventaris. In de praktijk kwam dit er op neer dat dit materiaal, omdat het niet beschreven was, eigenlijk ontoegankelijk bleef: je moet er dan toe-vallig tegenaan lopen.

Zo ook hier. Op de foto's van het Katerveer hadden ijverige (militaire?) censuurambtenaren niet alleen de verkeersbrug, maar ook de spoor-brug weggeradeerd. Maar dit was op een derge-lijke onbenullige manier gedaan (de dijklichamen naar de bruggenhoofden waren nog duidelijk zichtbaar) dat de vijand, wie dat dan ook mocht wezen, zich een bult zou hebben gelachen om

deze infantiele contraspionage, om het een naam te geven.

Op- / afrit

Toen de verkeersbrug dan eindelijk werd geopend (onder muziekgeschal van de harmonieën de Een-dracht uit Wezep en de Eendracht uit Spoolde) bleek al snel dat het denkraam van de toenmalige

Militaire luchtfoto uit 1947, waarop de IJsselbrug en de spoor-brug weggeradeerd zijn. (Collectie HCO)

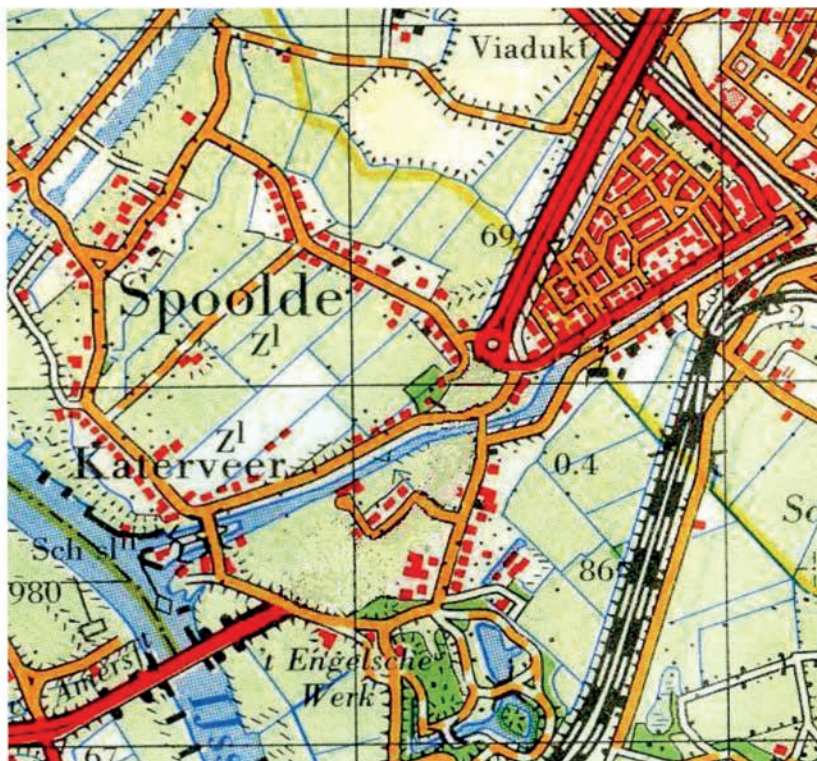
Twee marechaussees houden in verband met een veeziekte de wacht bij de opgang naar de IJsselbrug, begin jaren dertig. Vanwege de flinke helling van deze oprit/afrit gaf dit de eerste jaren veel problemen voor met name paard en wagen-combinaties. (Collectie HCO)

bestuurders geen rekening had gehouden met het hoogteverschil tussen het midden van de brug en de brughoofden. De overtocht met de scholde,⁵ motorpont of gierpont was tot 1929 nauwelijks een probleem: de karren waren niet zo zwaar geladen dat een ferm boerenpaard deze niet over de neergelaten klep van de pont de wal op zou kunnen trekken. Maar na de ingebruikname van de nieuwe brug bleek dat vooral de afrit aan de Zwolse kant problemen gaf, die na begin 1930 herhaaldelijk tot discussie in de Zwolse raad leidden. De karren, die meestal niet of slechts lacunair van enig remwerktuig waren voorzien, kwamen door het aflopende wegdek op een holletje de brug af en

het paard kon slechts met moeite de vier hoeven gebruiken om de kar af te remmen. Dat was nodig omdat de afrit van de brug abrupt eindigde op de flank van de IJsseldijk en er een hoek van bijna negentig graden naar rechts gemaakt moest worden om, via het Engelse werk, de verderop liggende draaibrug over de Willemsvaart en vervolgens via de Veerallee de stad en de markt te bereiken. Linksaf slaan vanaf de IJsselbrug zou leiden naar de volgende hindernis, een enkele en een dubbele ophaalbrug over de Katerveersluizen en opnieuw een scherpe bocht naar rechts.

Skeletten

Toen uiteindelijk in 1936 een betere aansluiting tot stand kwam met een basculebrug over de Willemsvaart en een rechtstreekse aansluiting via het verkeersplein Spoolde op de rijksrondweg om Zwolle, werden tijdens de werkzaamheden twee schedels en skeletdelen gevonden die met enige overdrijving fotografisch werden vastgelegd. De *Zwolse Courant* vermeldt er geen namen bij, maar het zijn hoogstwaarschijnlijk de resten van twee kozakken, die in 1813 zijn gesneuveld toen de kozakken vanuit het Engelse werk, toen Grote Schans geheten, een uitval deden naar de Gelderse oever van de IJssel waar een restje Fransen zich had verschanst. Ik vond de bevestiging in een artikel van Hoefer,⁶ dat teruggrijpt op een dagboek van A.H. Flavard de Wolff die in 1813 de Gendarmerie in Zwolle commandeerde. Het verhaal kon ik in Zwolle niet vinden, maar na wat zoeken in het streekarchief NW Veluwe vond ik de transcriptie. Het blijkt dat de kozakken uit het oosten langs de IJssel naar Zwolle zijn gekomen, maar niet dan nadat zij in de omstreken van Wijhe en Olst kampementen hadden opgeslagen met zelfs een hospitaal. Er is vanaf Fortmont tussen Wijhe en Olst een schipbrug geslagen, waardoor het mogelijk werd om op hun kleine steppenpaardjes de rivier over te steken en de nog resterende Fransen aan te vallen en te verdrijven. In het verslag van Flavard de Wolff wordt verteld, dat de kozakken ook vanaf Zwolle lelijke dingen tegen de Fransen aan de Hattemse kant hebben staan roepen, maar daar kregen ze de Fransen niet mee op de loop. Er zijn toen een vijftal 'roeijaken'

Stafkaart van het Katerveergebied begin jaren dertig. Hierop is duidelijk te zien dat de afrit van de brug abrupt eindigde op de flank van de IJsseldijk en er een hoek van bijna negentig graden naar rechts gemaakt moest worden om, via het Engelse werk, de verderop liggende draaibrug over de Willemsvaart en vervolgens via de Veerallee de stad en de markt te bereiken. Linksaf slaan vanaf de IJsselbrug zou leiden naar de volgende hindernis, een enkele en een dubbele ophaalbrug over de Katerveersluizen en opnieuw een scherpe bocht naar rechts. (Collectie HCO)

Bij de aanleg van de Spoolderbergweg in 1936 werden tijdens de werkzaamheden twee schedels en skeletdelen gevonden, die met enige overdrijving – de twee heren die een zakdoek voor de mond houden – fotografisch werden vastgelegd. (Collectie HCO)

gerekwierd die bemand werden door vrijwillige en gepreste turfdragers 'van Zwol'. Die hebben de met lansen en geweren bewapende kozakken vanaf de steenfabriek van de heer Greve, ter hoogte van het huis IJsselstijn aan de Gelderse kant, overgevoerd. Maar de Fransen hebben toen een sterker bewapend detachement in stelling gebracht en ondanks het feit dat een Franse korporaal een musketkogel in de bil kreeg en een ander dodelijk werd getroffen in de buik, wisten zij de aanval af te slaan. Maar ook de kozakken leden verliezen, een man door een kogel in het hoofd en een tweede door een andere dodelijke verwonding, wat maakte dat deze aanval mislukte. Dit alles speelde zich af als een boeiend schouwspel waar vele inwoners van Zwolle naar hebben staan kijken:

'Dat enige cozakken op het zien dat de voorgenomen expeditie niet naar wensch stond te gelukken... zig tot op het hembt ontkledende, derzelve paarden ontzadelden, op dezelve slechts met hunne lans off piek gingen zitten en zoo den IJssel inreden, om die alzo met hunne paarden over te zwemmen en, ware het mogelijk derzelve

krijgsmakkers bijstand te bieden...'.¹

Maar omdat ze wind en stroom tegen hadden, lukte dat niet. Intussen was hun hoogste bevelvoerder Narischkin ook in Zwolle aangekomen en die wist twee drieponder veldstukjes (kanonnen dus) uit de gracht van het huis De Gelder bij Wijhe (waar ze 'geborgen' waren) op te vissen, ze vonden ook de affuiten er bij en die werden toen in Zwolle bij het Katerveer en tegenover IJsselstijn opgesteld en ziet, de Fransen namen snel de benen en een deel deserteerde zelfs. Hattem was dan ook snel in handen van de kozakken en bleek helemaal vrij te zijn van de overheersers. Ook dit treffen speelde zich af onder de ogen van een grote menigte inwoners van de stad Zwolle.

Carillon

Ruim honderd jaar later herhaalt zich de historie, maar dan is de belangstelling veel vreedzamer en komen de Zwolsen in groot getal kijken naar de opening van de eerste vaste oeververbinding aan het Katerveer op 15 januari 1930. Toen ook het nieuwe carillon in de Peperbus die avond werd

Burgemeester I.A. van Roijen (midden voor-aan) staat met enige heren naar het nieuwe carillon in de Peperbus te luisteren, 10 april 1931. (Collectie HCO)

ingewijd, leidde dit opnieuw tot enige feestelijkheden. Het carillon was gefinancierd uit het batig saldo dat was overgebleven uit de vanaf de eeuwwisseling reeds lopende geldinzameling ten behoeve van de bouw van de verkeersbrug bij het

Katerveer. Immers, steeds wanneer de bouw van de Katerveerbrug ter sprake kwam, werd de nota bij de gemeente Zwolle neergelegd. Dat liet zich verklaren door het feit dat het recht op het veer en dus ook de opbrengsten daarvan al sinds de Middeleeuwen aan de stad Zwolle toekwamen. Naarmate de verkeersdruk toenam, zeker met de komst van het gemotoriseerde verkeer na de Eerste Wereldoorlog, kwam er steeds meer druk op de Provinciale en Rijksoverheid te staan om een betere rivierovergang te bewerkstelligen. Maar erg veel beweging zat er niet in. Particulier initiatief leidde uiteindelijk tot het oprichten van een fonds, waarbij ook de direct belanghebbende gemeenten Zwollerkerspel, Hattem en Oldebroek niet werden vergeten. Toen uiteindelijk bleek dat er na het afbouwen van de brug nog een batig saldo was overgebleven werd dit gebruikt om de stad van een carillon te voorzien, dat door de firma Taylor uit Loughborough, Engeland, werd geleverd. De gemeente leverde uiteindelijk ook een bijdrage aan het nieuwe carillon, in de vorm van een speeltrommel voor automatisch spel. Deze speeltrommel werd op 10 april 1931 officieel in werking gesteld.

De 'Geregt Plaats Zwolle' op de kaart van Hottinger van 1783. (Collectie HCO)

Het Geregt van Zwolle

Sinds ik in nader contact met de ins en outs van het archiefwezen in Zwolle ben gekomen, heb ik mij te pas en te onpas druk gemaakt over de misvatting dat de Wipstrikerallée ooit de weg zou zijn geweest waarlangs veroordeelden naar de galg werden gevoerd. Deze *canard* is ontstaan na de publicatie van een artikel van de heer J. Geesink (1876-1968), gemeentelijk archivaris van Zwolle vanaf 1933, in de *Zwolse Courant* van 20 april 1940. Hierin lokaliseert hij de galg, meestal 'het Geregt' van Zwolle genoemd, weliswaar ook buiten de Diezerpoort zoals het in vele vonnissen wordt beschreven, maar hij zoekt te ver naar het oosten. Het Geregt (Geregt) van Zwolle moet gezocht worden aan de oude weg naar Meppel, nu Kranenburgweg, waar vroeger de groenteveiling heeft gestaan. De veldnaam wordt vermeld op de kadasterkaart van 1832 en op de kaart van Hottinger van 1783 op dezelfde plek. Patiënten uit Berkum die ik er naar heb gevraagd, zezen de plek feilloos aan: 'Wij gingen als kinderen altijd spelen op "het galgie".'

Aan het einde van de Wipstrikerallée heeft vroeger een herberg gestaan die *Wipstrik* heette, en die naam is zeer waarschijnlijk afkomstig van de herbergier met de familienaam Wipstrik die er heeft gewoond. De naam kwam rond 1800 voor in Hattem en in Mastenbroek. Verder onderzoek, met name in de maandrekeningen van Zwolle tussen 1500 en 1640, geeft ondubbelzinnig aan dat de galg aan de oude weg naar Meppel heeft gestaan. Na 1640 werden de doodvonnissen niet meer zo ver buiten de stad maar op de Grote Markt voltrokken, ten aanzien van Schepenen en Raden, die uit de bovenraampjes van de Hoofdwacht toezagen.

Maar de oudste gerechtsplaats van Zwolle wordt in de maandrekeningen aangeduid als 'de Konijnenbelten' en is gevonden op het voorterrein van het kasteel van de heren van Voorst in Westenholtte. Die plek is als zodanig (als een figuratieve galg) te zien op een kaart van de polder Mastenbroek uit 1633, die voorkomt in *De geheele dyckrecht der landen van Sallandt en Mastenbroeck*, dat in het HCO is ondergebracht.

In Westenholtte wordt een stuk land in de driehoek van de Stinsweg (genoemd naar de Stins te

Voorst) nog steeds als 'De Konijnenbelten' aangeduid. Ook de Beltenweg herinnert daaraan.

Infrarode luchtfoto's

Rond 1995 heb ik op mijn oude dag een seizoen college gelopen bij professor Schilder, toen hoogleraar Historische Cartografie aan de Utrechtse Universiteit. Dat was uitermate verhelderend. In een klein gezelschap, waaronder meer 'bejaarden', ook een piloot van de KLM, was daar erg veel te zien (iedere bijeenkomst een kleine tentoonstelling) en heel erg veel te leren. De hoogleraar vertelde meermalen dat hij tijdens zijn vakanties en bij contacten in het buitenland regelmatig de kans waarnam om ergens eventjes in een kelder of op een zolder te gaan kijken en dat hij vaak zeldzame en vergeten juweeltjes van kaarten aan het licht had gebracht. Nu is dat iets waarvoor je niet naar Utrecht hoeft te gaan, want het is mij ook meermalen in de depots van het voormalige gemeentearchief en het HCO gebeurd. Het gebeurt ook andersom, in de zin dat een van de archiefmedewerkers mij opmerkzaam maakte op, bijvoorbeeld, een uit Italië afkomstige kaart van Hasselt die in het voormalige Rijksarchief was geïnventariseerd. Maar als medewerkers met pensioen gaan kan het gebeuren dat je niet weet waar je exact moet gaan zoeken, of dat de medewerker helemaal niet geïnteresseerd is in de plaats van

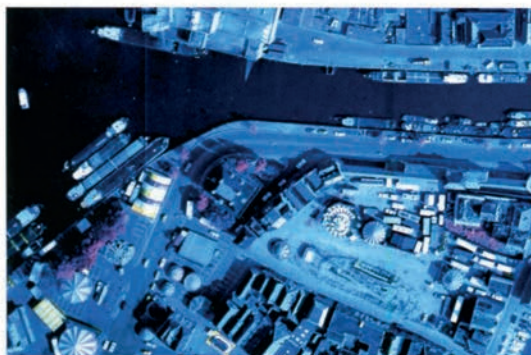
Detail uit een kaart van de polder Mastenbroek uit 1633, waar galg en rad zijn afgebeeld vlakbij het kasteel van de heren van Voorst. (Collectie HCO)

Infrarode opname van een groot deel van de binnenstad, begin jaren zeventig. (Collectie HCO)

Infrarode opname van de zomerkermis in augustus 1973, op de hoek van het Rode-torenplein en de Buitenkant en op het toen kaalgeslagen terrein tussen de Waterstraat en de Nieuwstraat. (Collectie HCO)

De achtbaan op de Kamperpoortenbrug, infrarode opname van de zomerkermis 16 augustus 1980. (Collectie HCO)

het 'Geregt van Zwolle'. Dan kan het jaren duren voordat je er een keer tegen aanloopt.

Zo is dat mij ook een aantal malen gebeurd, niet in het minst geholpen door een herinrichting

van de depots en het verplaatsen van dozen. Een van de boeiendste ontdekkingen was het bestaan van een verzameling luchtfoto's van de gemeente Zwolle die tussen 1972 en 1986 in opdracht van het gemeentebestuur werden gemaakt. Daarbij werd bij mooi weer op een vastgestelde hoogte een aantal stroken over de stad gevlogen, waarbij het grondoppervlak rechtstandig werd gefotografeerd. De eerste paar series nog in zwart-wit, maar daarna in kwalitatief steeds beter wordende infrarood positief-film. Deze filmbleden hebben ongeveer de grootte van een standaard archiefdoos en worden ook daarin opgeborgen. Per opdracht zijn dat dan rond de zeshonderd negatieven en het zal duidelijk zijn dat die niet zo maar even toegankelijk zijn op precies dát plekje dat de onderzoeker graag wil zien. Maar, with a little help from my friends, is het gelukt om voor deze publicatie enkele scans te maken waardoor onverwachte aspecten van de anders toch wel saaie luchtfotografie aan het licht komen. In het infrarood worden de groene bomen rood afgebeeld, en de foto's zijn scherper, gedetailleerder dan het eerder gebruikte zwart-wit materiaal, wat echter pas goed duidelijk wordt wanneer het originele materiaal onder de loep wordt gelegd.

Zo laat de vlucht die in augustus 1973 werd gemaakt de binnenstad zien terwijl nét de zomerkermis in volle glorie is opgebouwd en het publiek zich snel en langzaam laat rondraaien, genietend van suikerspin en nougat. Ook is te zien dat er zelfs een achtbaan in de toch kleine binnenstad kan worden opgezet. De achtbaan is neergezet op het dan voor het uitvoeren van het Aldo van Eyck-plan kaalgeslagen terrein tussen de Waterstraat en de Nieuwstraat en er is zelfs nog ruimte over voor enkele draaimolens. De grote woonwagens van de exploitanten zijn hier nog niet naar de buitenwijken verbannen en kunnen vlak bij de attracties worden geparkeerd.

Zeven jaar later, ook tijdens de zomerkermis, is er opnieuw een serie foto's van de binnenstad gemaakt en heeft men ruimte voor een achtbaan weten te vinden op de in 1976 klaargekomen Kamperpoortenbrug, die zó breed was gebouwd dat er gemakkelijk een dergelijke attractie bij op kon...

Huis van Bewaring

De binnenkant van het Huis van Bewaring, dat na veel *pourparlers* thans is omgebouwd tot een vijfsterrenhotel, zal noch in de vroegere toestand, noch in de huidige toestand door de lezers van dit tijdschrift vaak in ogenschouw zijn genomen.

Deze instelling werd als Provinciaal Tuchthuis in 1737 bij loting tussen de drie grote steden van Overijssel toegewezen aan Zwolle. Mijn relatie tot het Huis van Bewaring was een medische: van 1962 tot 1975, en nog een aantal maanden in de jaren tachtig, fungeerde ik als huisarts voor de gedetineerden. Die medische zorg bestond uit het houden van een spreekuur, wat door de broeder-verpleger iedere werkdag en door mij als huisarts op maandag-, woensdag- en vrijdagmorgen werd gehouden. Wij hadden de beschikking over een als spreekkamer ingerichte celruimte, met daarnaast een door een tussendeur verbonden ziekenzel met één bed, die vooral werd gebruikt om gedetineerden door middel van de toen nog in gebruik zijnde dieetmethode van hun maagklachten af te helpen. Verder was er een tandartsbehandelkamer ingericht.

Mijn eerste vijf jaar, tot aan zijn pensionering in 1967, was broeder Abram van de Grijp eigenlijk de centrumfiguur van de medische dienst. Hij was er direct na de oorlog in dienst gekomen en was bij medische problemen steeds het eerste aanspreekpunt. In 1919 was hij uit Heemstede, waar hij als ziekenverpleger in Meer en Bosch zijn opleiding had voltooid, naar Zwolle verhuisd als verpleger bij de Zwolse Wijkverpleging, later het Groene Kruis en de daaruit voortgekomen associaties in de zorg. Als jong doktertje heb ik in die vijf jaar enorm veel van hem opgestoken. Hij was een hele rustige, charismatische man, die maar even naar een zich in zijn ogen te slungelig meldende gedetineerde hoefde te kijken om die tot de orde te roepen. Veel gedetineerden zagen het medische spreekuur als een mogelijkheid om een wat milder regiem te verkrijgen. Nieuwelingen kwamen zo vaak met allerlei vage klachten, hoofdpijn, maagpijn, of een vraag om slaappillen. Maar ook trachtte men aan de cel te ontsnappen door het inslikken van ijzerwaren en glas, tot soms lepels aan toe wat dan weer leidde tot een ziekenhuisop-

Broeder Abram van de Grijp. (Collectie HCO)

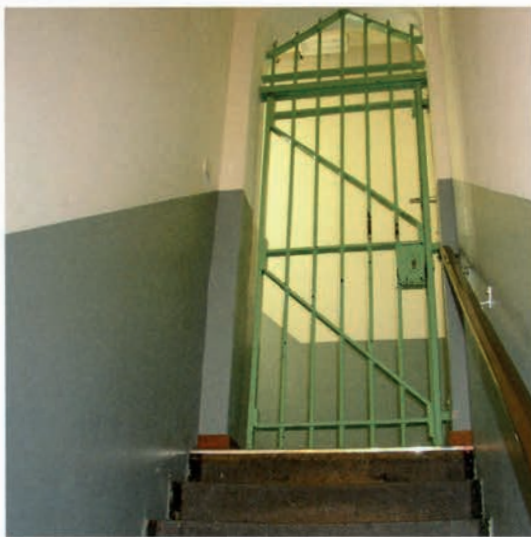

Deur in het Huis van Bewaring. (Foto auteur, collectie HCO)

name. In mijn tijd gebeurde dat in Zwolle alleen in spoedgevallen. Maar het gevangeniswezen had in Den Haag een eigen hospitaal waar de medici alle faciliteiten ten dienste stonden om de maagbeschadiging van slikkende gedetineerden teniet te doen.

Bij Van de Grijp heb ik ook geleerd om de meest fantastische verhalen van onze steeds 'onschuldige' klanten te doorzien. Zij konden zich aanmelden als predikant, of als bedrogen

Interne trap met getraliede tussendeur in het Huis van Bewaring.
(Foto auteur, collectie HCO)

Met lange klinknagels doorgespijkerde houten vloer (zolder) in het Huis van Bewaring.
(Foto auteur, collectie HCO)

Binnenkant van het achttiende-eeuwse voordeurslot, met uitgesneden letters: het Timeer Werk 1740. (Foto auteur, collectie HCO)

De Zwolse Vrouwe Justitia staat al bijna driehonderd jaar zonder blinddoek voor de ogen boven de toegangsdeur te pronken. (Foto auteur, collectie HCO)

man met schulden die onterecht was gearresteerd, maar de broeder had meestal heel snel in de gaten dat er in het verhaal lacunes optraden.

Het opgesloten zijn heb ik iedere keer als ik het huis binnenkwam als onwennig en bedreigend ervaren. Steeds gingen de deuren, vooral de getraliede tussendeuren, op slot en het geluid van de rammelende sleutelbossen bleef je achtervolgen. Dit leidde een keer tot een wonderlijk soort paniek: het toen nog achttiende-eeuwse voordeurslot dat nog steeds met een handgrote sleutel voor iedere passant werd ontsloten, raakte defect tijdens een spreekuur en er moest een rijkshoefsmid annex slotenmaker komen uit, ik meen, Almelo, om de boel te herstellen. Dat betekende niemand er in of er uit en ik kon het slechts omzeilen met een spoedboodschap uit de praktijk, maar ik had snel gezien dat de binnenkant van het slot, afgedekt met een houten plank, meer was dan dat. Er waren letters in uitgesneden die bij de oplevering van het gebouw moeten zijn aangebracht: Ian H (oon) Horst Annemer van het Timeer Werk 1740.

Toch is het ondanks al deze sloten en spijkers enkele malen aan gedetineerden gelukt om te ontsnappen: tijdens de bezetting met hulp van buiten (de Zwolse verzetsgroep de Groene op 2 oktober 1944) en daarna onder bedreiging met een echt of nagemaakt vuurwapen in 1986. Het doorspijken van alle houten vloeren met lange klinknagels zoals dat bij de bouw van het huis al was toegepast heeft dus weinig geholpen!

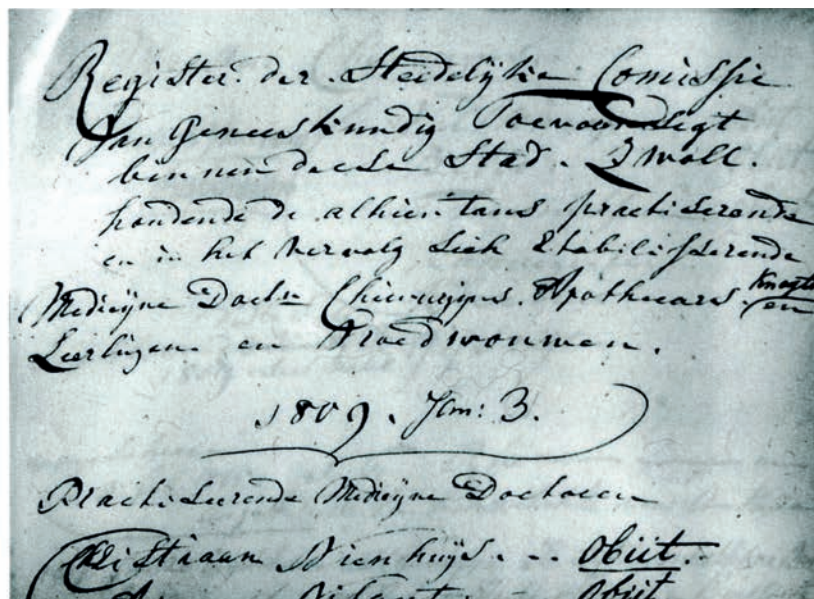
Met de onpartijdigheid van de Zwolse Vrouwe Justitia zou het wel eens tegen kunnen vallen: ze staat al bijna driehonderd jaar zonder blinddoek voor de ogen boven de toegangsdeur te pronken. Het zijn wel mooie beelden, zeker na de inkleuring, maar toch...

ART⁵

Johan Rudolf Thorbecke werd als zoon van een uit Duitsland afkomstige textielhandelaar op 14 januari 1798 in Zwolle geboren. Na zijn gymnasiale opleiding studeerde hij in Amsterdam en in Leiden. Ik vermeld hem hier omdat hij niet alleen de grondwet in 1848 moderniseerde, maar ook in

1865 een aantal wetten formuleerde waarin het uitoefenen van de geneeskunst werd gereguleerd. Tot deze tijd was eigenlijk alleen de doctor medicinae, afgestudeerd aan een van de universiteiten en na verdediging van een thesis of een aantal stellingen gepromoveerd, zonder meer in het gehele land bevoegd om de geneeskunst uit te oefenen. Daarnaast werd voor chirurgijns of heelmeesters, vroedmeesters, verloskundigen, vroedvrouwen en combinaties van deze kennis een lokaal register bijgehouden, omdat al deze niet aan een academie gevormde medici hun bevoegdheid verkregen op grond van een ter plaatse ingestelde commissie van twee of meer gevestigde collegae. Het invoeren van de wetten op het uitoefenen van de geneeskunst leidde zoals bij iedere ingrijpende verandering in een bestaand systeem tot hevige protesten: de in 1849 opgerichte Nederlands(ch)e Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst verloor een aantal plaatselijke afdelingen (onder wie die van Zwolle), die uit protest tegen de nieuwlichterij uit Den Haag hun lidmaatschap opzegden: in Zwolle waren in 1847 zeven verschillend opgeleide medici actief. De echo van het oude systeem was in de periode waarin ik in Zwolle als huisarts begon nog duidelijk zichtbaar in sommige naambordjes aan het praktijkadres van de huisartsen (die vrijwel steeds hun bedrijf vanuit hun woonhuis uitoefenden), omdat zij zichzelf daarop vermeldden als 'genees-, heel-, en verloskundige, arts'. Arts was de titel die men verkreeg na het behalen van het door Thorbecke ingestelde artsdiploma. Daarnaast kwam in de vorige eeuw ook de vermelding 'artis obstetriciae doctor', ook wel 'artis chirurgiae doctor', voor, waarbij het begrip *artis* in het Latijn de tweede naamval van *ars* = kunst (ars medicinae = geneeskunst) afgekort werd geschreven als ART⁵. Het zou mij niets verbazen dat de wetgever het begrip *arts* hiervan heeft afgeleid en dat de afleiding van de Griekse term *hiatros* (=geneesheer), zoals die in de woordenboeken door elkaar opvolgende editors van elkander wordt overgenomen, toch wel erg vergezocht is.

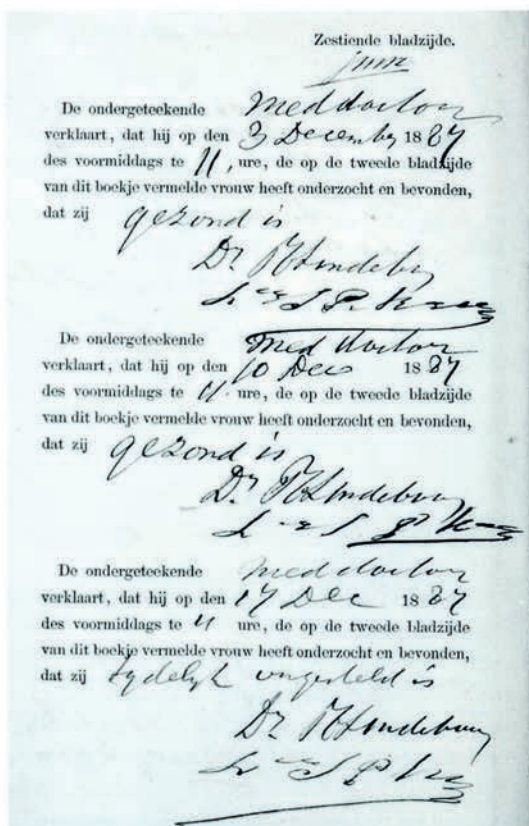
Het standsverschil tussen de verschillende beoefenaren der geneeskunde was vóór de wetten van

'Register der Steedelijke Commissie van geneeskundig Toevoorsigt binnen deese Stad Zwoll, houdende de alhier tans practiserende en in het vervolg sich etablisserende Medicijne Doct[or]en, Chirurgijns, Apothecars, Knechts en Leerlingen en Vroedvrouwen' uit 1809. De niet aan een academie gevormde medici verkregen hun bevoegdheid op grond van een ter plaatse afgelegd examen voor een commissie van twee of meer medicinae doctores. Ten bewijze daarvan werden zij geregistreerd in een lokaal register. (Collectie HCO)

Thorbecke levensgroot. Men keek huizenhoog op tegen de medicinae doctor, die immers zijn wijsheid aan de hoogste instantie had vergaard, maar (in onze ogen) op puur theoretische grond deze wijsheid toepaste. Bij de in de negentiende eeuw veelvuldig, ook in Zwolle, voorkomende cholera-epidemieën werd aangenomen dat de besmetting voortkwam uit de kwade dampen die in de stad meestal heersten. Men denke aan slachtafval en dierlijke en menselijke uitwerpselen die gewoon op straat in de goot werden gedeponeerd en die hier mede de oorzaak van waren. Wat leerde de theorie? Men moest stank met stank verdrijven, dus werden er in de straten potten met brandende teer geplaatst waarmee nog meer (kwade) dampen aan de atmosfeer werden toegevoegd. Pas na de ontdekking van een Londense arts, John Snow, die in 1854 kon vaststellen dat de cholera-epidemie ontstond met als middelpunt een waterput of

Wekelijkse gezondheidsattesten van een publieke vrouw uit 1887, ondertekend door de doctor medicinae J. Lindeboom en doctor S.P. Kros. (Collectie HCO)

Plassende ruiter, door Gerard ter Borch (1617-1681). (Collectie HCO)

pomp, begon het besef door te dringen dat het wel eens een door besmet water overgebrachte ziekte zou kunnen zijn.

De heelmeeester of chirurgijn was veel meer een man van de praktijk die ervaringsgewijs zijn vak had geleerd en die, vaak in militaire dienst of aan boord van de oorlogsvloot, zich het zetten van gebroken botten en de behandeling van oorlogswonden meester had gemaakt. Toch heb ik van Thom. de Vries nog wel de kwalificatie 'dat was maar een heelmeeester' gehoord toen het medische onderzoek van de publieke vrouwen ter sprake kwam en de Zwolse chirurgijn Joseph Kisch (die de veldtocht van 1830 tegen de Belgen had meegeemaakt), een van de onderzoekende dokters bleek te zijn wiens handtekening in vele boekjes nog te zien is.

Zo was het bijvoorbeeld gebruikelijk dat het zetten van bloedzuigers of het aderlaten, medische handelingen die veelvuldig werden toegepast, niet

door de medicinae doctor werden uitgevoerd: die maakte zijn handen daar niet aan 'vuil' maar gaf opdracht aan de heelmeeester, die immers alle medische handelingen aan de buitenkant van een mens moest verrichten. Dat hield dus bijvoorbeeld ook in het openen van abscessen, het zetten van gebroken armen en benen of het amputeren van ledematen aan boord van een oorlogsschip. De beste chirurgijns waren die met veel oorlogservaring, zoals Larrey (Dominique Jean, 1766-1842), de lijfchirurg van Napoleon.

Wildplassen

Plassen in de stad was nauwelijks een probleem, ook nog na de Tweede Wereldoorlog. Er werden zelfs gedichten aan gewijd, zoals Gerard den Brabander een dorpse kerkgang beschrijft en eindigt met de volgende drie regels:

*'Zij gingen stil. Men hoort ze luider keeren
en, in 't gezicht van borrel en sigaar
verlossend tegen 't godshuis urineren.'*

(Sonnetten: Kerkgang, 1946)

Gerard ter Borch (1617-1681) heeft het al in een tekening, die ik in de collecties van het HCO

tegenkwam, vastgelegd. Daarop beeldt hij een ruiter af die vanaf zijn paard een plas doet. Zijn tijdgenoot Grasdorp (1642-1686) portretteerde niet alleen de torenval van 1669, maar op hetzelfde doek ook een vrouw die beschermd door haar echtgenoot een plas doet in een hoekje van de Ossenmarkt. Toen ik in Zwolle begon was er op vrijdag steeds een verzameling boerenvrouwen die bij de Harmonie en op de Melkmarkt hun producten aan de man brachten en waar het heel gewoon was dat zij, zo nodig ten aanschouwe van alle klanten, in de goot hurkten en de lange rokken opgetild het water in de Aa lieten lopen.

Onze Bethlehemkerk heeft nog na de oorlog ook een urinoir gekend tegen de zuidwand, maar van dezelfde gelegenheid tegen de Grote Kerk heb ik geen foto kunnen vinden. Ook de schippers die aan de Buitenkant waren aangemeerd konden nog tot de sanering van de binnenstad (Aldo van Eyckplan) terecht naast het huis 'Het derde Zwaantje' aan de Buitenkant. Men ziet daar een klein boogvormig poortje, waar vroeger een doorloopgangetje achter te vinden was met een dergelijk poortje aan de Waterstraat.

'Het Derde Zwaantje' had vroeger het huisnummer C222, en dat nummer was er in sierlijke cijfers op aangebracht. Dat het huis in de volksmond daarom 'de drie Zwaantjes' werd genoemd had echter een verholen betekenis: hierin was tussen 1882 en 1888 het bordeel van Helena Sommerheuser gevestigd, het begrip *Zwaantje* werd in vroeger jaren eufemistisch gebruikt om een publieke vrouw (terminologie achttiende eeuw voor prostituee) van de betere soort aan te duiden. Dit wordt min of meer bevestigd in een brief van Johanna Löhrs aan het gemeentebestuur, waarin zij ontheffing vraagt van het aan haar bordeelvergunning gekoppelde gebod haar deuren (zowel voor- als achter) na twaalf uur 's nachts gesloten te moeten houden voor aankloppende klanten. Zij verwoordt het als volgt:

'...dat het meermalen gebeurt, dat na dien tijd één of twee deftige heeren aanschellen, om binnen gelaten te worden maar zij haar deuren gesloten houdt ... dewijl bij het uitgaan van sociëteiten deftige heeren, die niet bij dag komen, mijn huis verlangen te bezoeken ... dat ik mij ten aanzien van

mijn huis, niet kan rangschikken wat het bezoek betreft bij koffijhuizen, welke het bij dag kunnen verwachten terwijl ik het na onbezette tijd moet hebben. Daarbij ben ik niet onderworpen aan de bepalingen der Drankwet, aangezien ik alleen patent heb tot den verkoop van wijnen.'

Over uitlaten van gasten wordt nergens gesproken.

Heilsoldaat Wiebe Palstra

Het merkwaardigste in deze zaken is dat er een afbeelding van een advertentie in de *Zwolse Courant* staat (maart 1890), waarin het Leger des Heils met als slogan 'Bloed en Vuur' aankondigt te Zwolle een lokaal aan de Buitenkant te gaan openen op zaterdag en zondag 8 en 9 maart. De bijeenkomsten werden geleid door kapitein Tucker en adjudant Palstra, bijgestaan door soldaten uit Kampen (dat dus al door het Leger was veroverd). Laat het lokaal aan de Buitenkant nu het pand zijn waar van 1882 tot 1888 het Zwolse bordeel was gevestigd. Zo komen de uitersten bij elkaar.

Heilsoldaat Wiebe Palstra met een van zijn kinderen in 1890, met op zijn shirt de slogan 'Bloed en Vuur'. (Collectie HCO)

Het gezin van heilsoldaat Wiebe Palstra en zijn echtgenote Jacoba Palstra - van Bevervoorde valt te zien op een van de grote promotiebiljetten van het Historisch Centrum Overijssel. (Collectie HCO)

Het gezin van heilsoldaat Wiebe Palstra valt overigens te zien op een van de grote promotiebiljetten en folders van het Historisch Centrum Overijssel. De slogan 'Bloed en Vuur' prijkt eveneens trots op het shirt van Palstra op de foto waarmee hij met een van zijn kinderen staat. In 1900 zou hij zich met zijn toen uit acht personen bestaand gezin naar Zuid-Afrika begeven.

De Schepenzaal

Een van de meest bezochte toeristische attracties in Zwolle is de Schepenzaal, tegenwoordig ook wel de 'trouwzaal' genoemde locatie in het oude Stadhuis aan de Sassenstraat. Hoewel men tegenwoordig op allerlei andere plaatsen het huwelijk kan laten voltrekken, tot in het buitenland toe, blijft deze Schepenzaal toch een van de meest stijlvolle plekken waar men elkaar het jawoord kan geven. Daarbij zal het velen echter ontgaan dat er meer in de zaal te zien valt dan de bruid, haar jurk, de hoeveelheid gasten en de ambtenaar van de burgerlijke stand.

Wie zijn ogen van de bruid kan afwenden ziet niet alleen de vitrine met de beulswaarden, of daar tegenover het staand horloge dat door de Zwolse klokkenmaker Bramer in 1728 voor vierhonderd gulden aan de magistraat werd geleverd.

Als men iets hoger kijkt ziet men een aantal in eikenhout gesneden hoofden, zogenaamde balkdragers of bassen die de moer (=moeder) balken van de zoldering steunen. Het bleek de toenmalige atlasbeheerder en mijzelf in 2006 dat er in de Atlas alleen maar enkele zwart-wit foto's van deze schitterende middeleeuwse kunst te vinden waren. Wij hebben er voor gezorgd dat alle koppen, en ook de gebeeldhouwde bewakers van de Zwolse zilverkast in volle glorie in de Atlas een plaats vonden.

De Schepenzaal is gebouwd tussen 1447 en 1449. De schoorsteen is in Keulen gemaakt van Drakenvelder steen, terwijl de vijf vensters door plaatse-lijke timmerlui en metselaars werden geconstrueerd. De zaal is eeuwenlang het centrum van de Zwolse magistraat geweest, de raadsvergaderingen zijn er tot aan de verbouwing van het Stadhuis in 1976 gehouden en alle rechtspraak door schepenen vond in deze zaal plaats onder de vermanende woorden 'Audi et alteram partem', luister ook naar de wederpartij, die nog steeds overduidelijk aan de wand zijn tentoongesteld.

In de korte tijd die ik ter voorbereiding van dit opstel had, bleek dat er over de middeleeuwse schoonheid van deze zaal vrijwel geen publicaties te vinden zijn die recht doen aan deze bassen. In het boek van generaal Hoefer uit 1912, voorafgaande publicaties uit 1908 in het *Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond*, en een publicatie van Galland uit 1890 in *Geschiede der holländischen Baukunst* wordt de zaal beschreven. Maar alleen in het boek van Hoefer zijn een aantal zwart-wit gefotografeerde afbeeldingen te zien van in het begin van de twintigste eeuw gemaakte afgietsels voor het Rijksmuseum, die geen recht doen aan de schitterende kleuren en details die er tegenwoordig uitspringen. Met de huidige fototechniek is het niet meer nodig om een steiger in de ruim zes meter hoge zaal neer te zetten. De foto's brengen aan het licht dat het schilderwerk toch duidelijke beschadigingen vertoont, die aan de tand des tijds toegeschreven zullen moeten worden. Het schilderij met het laatste oordeel is niet zo lang geleden gerestaureerd, maar men heeft toen helaas verzuimd om ook de bassen in het proces mee te nemen. Bij deze restauratie is

een van de balkdragers nader bekeken door de stads archeologische dienst, waarbij bleek dat de huidige kleuren de originele verfkleur vrij nauwkeurig benaderen, maar er is geen exacte analyse van de in 1447 gebruikte kleurstoffen uitgevoerd.

Hierbij wil ik trachten een duidelijke beschrijving te geven van de veertien bassen, waarbij ik mevrouw M.J.C. Otten zeer erkentelijk ben voor haar kunsthistorische commentaar.

De veertien balkdragers zijn typisch producten van laatmiddeleeuwse satire, zogenaamde 'sotternieën', vergelijkbaar met miserikordes aan koorbanken van kanunniken: grappige uitbeeldingen van mensen en dieren, ook van spreekwoorden of bijbelse onderwerpen, die de beschouwer soms een spiegel voorhouden. In de Schepenzaal was misschien de functie van de ruimte relevant: van ouds bedoeld voor rechtspraak, maar ook wel in gebruik voor bijeenkomsten van het stadsbestuur en voor feestelijke evenementen. Vandaar ook het voorkomen van muzikanten, schilddragers en bouwarbeiders in zotte houdingen.

Aan iedere kant van de zeven moerbalken, die met de dwars daarop aangebrachte kinderbalken de zoldering dragen, zijn eikenhouten blokken aangebracht die in hun vorm suggereren dat zij het gewicht van de balk dragen. Deze blokken zijn door een vijftiende-eeuwse kunstenaar of beeldhouwer (de in de rekeningen gebruikte term is *beeldsnider*) bewerkt tot beeldjes van mannen in verschillende houding en functie, die deels met bouwwerkzaamheden te maken hebben, deels andere bezigheden vertonen. Voor deze beschrijving gebruik ik de nummers 1 (te beginnen in de noordoostelijke hoek boven de tegenwoordige ingang deur) tot 7 (de luitspeler in de zuidoostelijke hoek bij de ramen) en 8 (de doedelzakspeler in de zuidwestelijke hoek) tot 14 (in de noordwestelijke hoek tegenover de ingang van de zaal).

De nummers 1 tot en met 4 dragen een eenvoudig hoofddekseel, een nauwsluitende kap die over het midden van voor naar achter een opstaande rand vertoont, vergelijkbaar met de tegenwoordig gebruikte hoofdbescherming in de bouw. Dat de nummers 1 en 14 een snorretje hebben is mogelijk vrijheid van de schilder geweest,

maar kan niet aan de originele maker toegeschreven worden. De schoenen zijn niet bij ieder beeld goed zichtbaar maar lijken eenvormige eenvoudige lederen instapschoenen te zijn, in ieder geval geen goede bescherming biedend tegen ongerief tijdens het bouwen.

Balkdrager 1. (Foto auteur, collectie HCO)

Balkdrager 2. (Foto auteur, collectie HCO)

De nummers 1 tot en met 4 zijn duidelijk bouwarbeiders tijdens het werk. Nummer 1 gaat iets met een kei doen, overgooien gezien zijn hoofdhouding? Naast zijn linkerkant lijkt een bijl in zijn gordel te hangen met een vierkant handvat dat naar voren steekt, het kan ook een hamer

Balkdrager 3. (Foto auteur, collectie HCO)

Rechts: Balkdrager 5. (Foto auteur, collectie HCO)

Balkdrager 4. (Foto auteur, collectie HCO)

zijn. Nummer 2 heeft een lege rechterhand, in zijn linkerhand een ondefiniceerbaar langwerpig voorwerp. Nummer 3 heeft een hoogsluitend jak met halsinkeping, in zijn rechterhand een bijl of hamer, in zijn linkerhand het wapenschild van Zwolle. Zijn voeten zijn bij Hoefer niet te zien omdat dit mannetje evenals nummer 4 bij Hoefer niet is afgebeeld; nummer 4 is een opperman met steen op de nek en een voorschoot tussen de benen. Ook zijn hoofddekseel vertoont een voorachter versteviging.

Bij de volgende bassen verandert het beeld: meer variatie en versiering in de kledij. Nummer 5 heeft als hoofddekseel een soort tulband of een

omgeslagen wollen das, waarvan de einden achter hem uitwapperen. Op de schouders lijken een soort metalen beschermstukken vastgemaakt te zijn. Zijn rechterhand en onderarm zijn op een niet anatomisch-verantwoorde manier achter de rechterschouder afgebeeld. Tussen zijn knieën een Zwols wapenschild, gelijk aan de andere drie schilden.

Ook bij nummer 6 valt een vreemde beenhouding op. Het linkerbeen is in de knie gebogen en ligt achter het rechterbeen omlaag, de schoen is

nog net zichtbaar onder het rechterbeen dat in een soort S-bocht opgeslagen is met de rechterschoen bij het linkeroor. In de linkerhand een rond, mogelijk metalen schild. Aan het jak zie ik drie knopen en op zijn hoofd een puntmuts met rand. Bij Hoefier wordt dit aangeduid als een meester-

*Links: Balkdrager 6.
(Foto auteur, collectie
HCO)*

*Balkdrager 8. (Foto
auteur, collectie HCO)*

hoed, en de knopen als drie sterren, wat ook als aanduiding van een meester (in de gildebetekenis) zou kunnen duiden. Maar in de rechterhand heeft hij duidelijk een bijl.

De nummers 7 en 8 zijn duidelijk muzikanten; een vijfsnarige luit en een tulbandachtig hoofddeksel, waarbij de onderrand van de bas wordt ontsierd door een daarlangs gespijkerde (!) telefoonkabel. De doedelzakspeler neemt even rust, de doedelzak kan ik anatomisch niet goed preciseren maar ook daar zitten knopen aan. De muts van de man vertoont twee ezelsoren en sluit nauw om het gelaat, het doet denken aan een narrenkap zoals die ook door nummer 12 wordt gedragen.

Nummer 9 is een in profiel gebeeldhouwde man die naar rechts kijkt en een hoofddeksel toont dat ook weer uit een das met uitwapperende einden bestaat. Zijn benen zijn naar links opgevouwen, achter het Zwolse wapenschild lijkt het gevest van een mes of degen uit te steken. Deze man heeft een baard evenals nummer 10, die daarbij ook een Zwols wapenschild vasthoudt en op zijn hoofd een nauwsluitende kap toont. Hij heeft een schrikachtige gelaatsuitdrukking en lijkt weg te duiken in een hoge kraag. Een schoen is nog net zichtbaar achter het schild.

*Balkdrager 7. (Foto
auteur, collectie HCO)*

Balkdrager 9. (Foto auteur, collectie HCO)

Balkdrager 10. (Foto auteur, collectie HCO)

Rechts: Balkdrager 11. (Foto auteur, collectie HCO)

narrenfiguur? Het voorwerp onder zijn linkerarm kan ik niet definiëren.

Nummer 13 is weer een muzikant met een puntmuts op, die zowel trom slaat als op een fluit speelt. Hele korte beentjes klemmen de trommel vast. Tenslotte nummer 14 met schilden op schouders en ellebogen en een niet nader te duiden dubbel wapenschild voor zich.

Er valt nog meer in de Schepenzaal te zien. Het huwelijk is een ernstige zaak vol blijdschap, maar in deze zaal zijn ook andere ernstige zaken behandeld door de Schepenbank waarop Schepenen en Raden plaats namen om recht te spreken. Voor het invoeren van de Napoleontische wetgeving had de stad Zwolle het halsrecht, wat inhield dat de stad over misdrijven in haar rechtsgebied jurisdictie bezat tot en met de hoogste straf, de doodstraf. Hierbij werd gehandeld naar het stadsrecht van Zwolle, waarin de soorten straffen duidelijk en gedetailleerd omschreven staan, vanaf brandmerken en geselen, uit de stad verbannen en boetes opleggen tot aan de doodstraf en de vorm daarvan toe.

Van nummer 11, een man gehurkt met handen symmetrisch op de knieën, beweren boze tongen dat de man gewoon zit te poepen. Zijn hoofddeksel doet denken aan de meesterhoed van nummer 6, maar de middenpunt is uit deze hoek niet te zien. Nummer 12 heeft weer een kap met ezelsoren op zijn hoofd, hij trekt met twee wijsvingers zijn mondhoeken uit elkaar en heeft om de polsen armbanden met belletjes. Dus toch een

Links: Balkdrager 12.
(Foto auteur, collectie
HCO)

Balkdrager 14. (Foto
auteur, collectie HCO)

Balkdrager 13. (Foto
auteur, collectie HCO)

Jacomina

Een van de rechtszaken die tot de doodstraf heeft geleid en die in deze Schepenzaal in 1728 is behandeld, was die tegen Jacomina Jannes, op 4 november 1701 gedoopt in Leeuwarden als dochter van de beroepssoldaat Johannes Harmens en Teupke Jans. Zij trouwt in Zwolle met een jongeman uit Assendorp, Jan Alberts van den Doevelaar, op 17 augustus 1721. Hun eerste kind wordt in Zwolle op 6 september 1722 gedoopt. Hij is mandenmaker en is in dienst bij Willem Franke die in de Spoelstraat woont en die zijn werkplaats in een huisje aan de Binnenbleek heeft, wat op de kaart van Blaeu duidelijk te zien is. Op de kadasterkaart van 1832 is het huis ook ingetekend en het is aannemelijk dat de situatie in de tussenliggende eeuw niet ingrijpend is veranderd: de stadswal is nog even hoog, ruim zes meter met een borstwering van bijna twee meter er bovenop, en omsluit als een nauw korset de zuidelijke rand van de stad.

De processtukken vermelden dat het gezin op 1 mei 1728 in het huisje is getrokken en dat het huisraad op een kar uit Assendorp is meegekomen. Het uitleiden daarvan had nog geen kwartier geduurd met hulp van de vorige bewoonster, Jan-na du Vernay, die naar de Spoelstraat was vertrok-

ken. Deze wat oudere vrouw getuigt tijdens een van de zittingen dat zij op zondagmiddag 2 mei nog bij Jacomina langs is geweest en niets bijzonders aan haar heeft gemerkt. Ook de schildwacht die boven op de wal zijn rondes heeft gelopen heeft op de zondagavond nog contact met het hele gezinnetje gehad dat een praatje met hem maakte: de vader speelde met de twee kinderen, ging op zijn hurken zitten en liet ze naar zich toe hollen om ze in zijn armen te sluiten gelijk een vader gewoon is, die zijn kinderen liefde betoont.

De volgende morgen rond zes uur staat hij weer op wacht bij zijn wachthuisje, dat halverwege de Genverberg en de Sassenpoort op de wal staat. Hij bemerkt dan dat een vrouw, die later Jacomina blijkt te zijn, onder aan de bleek bij het huisje kermt en lamenteert en dat er meer mensen bij komen. De schildwacht holt ook naar beneden en is er bij als Jan Franke de deur 'op schopt', wat eerder niet gelukt zou zijn, en mee naar binnen gaat waar ze de lijken van de twee kindertjes en van Jacomina's man vinden, allen met doorgesneden keel.

Jacomina is dan verdwenen. Zij blijkt achteraf een korte zwerftocht te hebben gemaakt door Walstraat en Schoutenstraat en wordt uiteindelijk door de Schout bij Nacht 'geapprehendeerd' (=gearresteerd) en meegenomen naar de Raadstoren. Daar wordt zij in de kelder van de toren (die de naam heeft van Gosen's gat) opgesloten. De vermoorde Jan Alberts en zijn twee kinderen worden op 8 mei 1728 van de armen begraven op het Grote Kerkhof (nu Grote Kerkplein), op een steenworp afstand van de opgesloten Jacomina.

Wie de uitgebreide processtukken naleest wordt getroffen door de intens verdrietige gebeurtenis enerzijds, en de gedrevenheid van de magistratspersonen bij het achterhalen van de waarheid. Er wordt tot tweemaal toe een lijkschouwing verricht, de eerste door een tweetal chirurgijns, de tweede een dag later in aanwezigheid van vrijwel alle Zwolse medici, zowel de medicinae doctores als alle chirurgijns en vroedmeesters. Zij beschrijven tot in detail wat ze aantreffen en vermelden ook dat de man die op zijn bed lag geen bloed aan zijn handen had. Hiermee sluit men uit dat

Het tweede obductiever-
slag van de vermoorde
Jan Alberts van de Doe-
velaar en zijn kinderen,
ondertekend door vrij-
wel alle Zwolse medici
en getuigen. (Collectie
HCO)

bebloet van binnen, voor naem en lye de regner
en het bebloede mes, sonde doen presumeren dat hi
sich zelfs de moordt niet zoude hebben toe gebracht, welk
balks door een persoon alleen zoude hebben kunne
geschieden, komt ons niet onwaerschynlyk voor,
in fideem hebben wij dit anders te
Zwollen den 5den Mai 1728.

A. Wychmans
Jan Graa-Eetoe
Will. Vis
J. Derck van Munster
B. Struiks
J. Derggijns
M. W. Hoff
Simon Buijns
H. J. K. Kijns
E. Schamacker ord.
B. Dijk
Chrif. Geines med. Doct.
F. J. H. H. H. H.
Jacobus van Munster med. Doct.

de man eerst zijn kinderen en daarna zichzelf de hals heeft afgesneden. Ook de stadssmid moet getuigen, nadat hij het deurslot heeft onderzocht en de sluitingen van de ramen. Het is heel duidelijk dat de schepenen het niet kunnen bevatten en steeds naar een verklaring zoeken wat de reden mag zijn, dat een vrouw haar man en kindertjes om het leven brengt. Jacomina wordt vele malen verhoord, legt liefst zeven maal een duidelijke bekentenis af: zij heeft op de knieën zittend ook het jongste kind omgebracht dat zij zeer lief had. Het was zo een lekkere dikkerd die ze nog steeds aan de borst had.

De schepenen proberen haar steeds tot andere gedachten te brengen: zij proberen haar verklaring, dat zij het al enige maanden in het hoofd had haar man te doden, te ontzenuwen en proberen haar een uitweg te bieden door haar de gedachte in te geven dat het zekerlijk een 'influistering van den duyvel' moet zijn geweest die haar tot deze afschuwelijke daad heeft gebracht. Maar in alle zeven bekentenissen blijft zij bij haar verhaal.

De processtukken laten zich niet zonder emotionele gevoelens lezen. De schepenbank moet het zwaarste vonnis uitspreken: radbraken 'van onder op' en naar de gerechtsplaats slepen om daar onder de galg begraven te worden. Dat gebeurt op 24 mei 1728 door de scherprechter van Schüttorff in het graafschap Bentheim, Muth, die mogelijk al enige dagen tevoren een seintje heeft gekregen dat hij in Zwolle een executie moest voltrekken. De Zwolse scherprechter wordt hier kennelijk niet mee belast.

Wat opvalt is dat Jacomina geen rechtsbijstand heeft gekregen. De magistraat heeft alle juridische procedures in eigen hand: opsporing en onderzoek van het misdrijf, strafvordering, vonnissen, en doen uitvoeren van de straf.

De kosten van deze rechtsgang zijn naar onze begrippen astronomisch voor een gemeenschap van nog geen tienduizend leden en bedragen alles bij elkaar 556 gulden. Omrekenen naar huidige maatstaven is afhankelijk welke vergelijking men opstelt: een doodskist kost in 1728 € 0,50 en de huur voor een tweekamerwoning vier stuiver in de week. Het staand horloge in de Schepenzaal werd geleverd voor vierhonderd gulden en men

zou daar in onze tijd toch gauw 15 tot 20.000 euro voor moeten betalen.

Evangelisatie Kamperpoort, 1895

De fotografie is al bijna tweehonderd jaar geleden door de Fransman Niépce ontstaan, door middel van een kartonnen doos met een piepklein gaatje aan een kant. Dit principe is tot nu toe niet veranderd, maar het heeft tot de eeuwwisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw geduurd voordat het voor gefortuneerde amateurs een bruikbare methode was geworden, door het gebruik van glasplaten en kort daarna van cel-lulosenegatieven. Toen mijn grootvader met de boot naar het toenmalige Nederlands-Indië ging hielden hij en zijn reisgenoten zich bezig met fotografische technieken, zo las ik in hun brieven. In Zwolle was het ondermeer de fabrikant C.J.J. Schaepman (1872-1962) die zich bezig is gaan houden met fotograferen. Hij was in 1894 mede-oprichter van de Zwolse amateurfotografen vereniging, waar hij jarenlang voorzitter en erelid van was. In de collecties van het HCO bevindt zich een aantal lantaarnplaatjes, stereoscopische opnames en gewone glasplaten, waarop hij veel van het Zwolse straatleven en ook een aantal koninklijke bezoeken heeft vastgelegd.

Een van deze foto's heeft mij bijzonder getroffen omdat daar een aantal onverwachte aspecten

*'Evangelisatie Kamperpoort, Zwolle 1895'.
(Foto Schaepman, collectie HCO)*

van het sociale leven, van de technische ontwikkelingen en van de outillage in een kleine provinciestad te zien zijn, alles op één glasnegatief. Het bijschrift geeft aan: 'Evangelisatie Kamperpoort, Zwolle 1895' en het nummer 81-138. De afbeelding toont een toneelzaal waarvan de achterwand lijkt te bestaan uit samenvouwbare deurpanelen, waarmee de toneeloppervlakte vergroot kan worden. Aan het plafond zijn twee dubbele gaslampen te zien en er staan een aantal muzikessenaars achter het vaandel en de heren. Links een gordijn en daarvoor een vaandel waarop de (geborduurde?) letters 'Evangelisatie' in een halve cirkel rond een Christelijk kruis, dat rust op twee bladertakken. Daaronder in rechte regels 'Kamperpoort Zwolle 1895'. Het vaandel kan gedragen worden, het staat scheef op één poot en hangt aan een dwarslat.

Wat direct opvalt is een enorm projectiescherm aan de rechterkant op het toneel, waarvan de ene zichtbare voet rechts in vorm en functie doet vermoeden dat het tot de uitrusting van het theater hoort, het lijkt niet transportabel. Maar is dat wel zo? De meest rechts op het toneel staande man met bolhoed houdt met enige nonchalance een zuurstofcilinder in verticale stand. Het model cilinder is nu, honderd jaar later, nog precies hetzelfde en het archief van deze Nederlands Hervormde Evangelisatie Vereniging levert het bewijs: er wordt bij herhaling zuurstof in cilinders geleverd aan de vereniging die er in 1911 tweemaal f 3,25 voor betaalt en in 1912 f 1.00 voor een Engelse sleutel. De leverancier is de firma Olland.

De tweede staande man op het toneel, de enige die geen hoofddeksel draagt, houdt met twee handen een blad vast. Wat er zo voorzichtig wordt gedragen, laat zich niet zien. De snit van zijn vest doet vermoeden dat het een ober is, mogelijk de gerant van de zaal want er is een horlogeketting op zijn buik zichtbaar. Ook de naast hem strak in de houding staande man met bolhoed draagt een horlogeketting. Zijn houding doet toch vermoeden dat het hier om een tijdopname gaat. Voor deze mannen zijn langs de rand van het toneel negen petroleumlampen met reflectoren zichtbaar, aan de linkerkant zijn zij afwezig.

Op het toneel staan, achter deze drie beschreven heren, vier klapstoelen zoals die vaak in openluchtcafés gebruikt worden, ik heb er nu nog twee van op mijn balkon staan. Het publiek in de zaal zit op Thonet-stoelen en het lijkt dat de eerste drie rijen in de zaal zelfs een kussentje dragen: eerste rang dus.

Terug naar het toneel. Op de eerste klapstoel van rechts is een apparaat te zien dat sterk doet denken aan een projector: een blokvormige achterkant waarin waarschijnlijk licht wordt gemaakt en een uitschuifbare optiek of lens aan de voorzijde. Het apparaat kan aan de lenszijde in hoogte versteld worden, het staat ook hier iets omhoog gericht. De heer die er achter staat heeft een tuinspuit in de rechterhand, ik mis een emmer met water.

Het is niet moeilijk om na wat zoekwerk op internet tot de conclusie te komen dat de Evangelisatievereniging beschikt over zeer moderne apparatuur om de verhalen uit de bijbel met beelden te illustreren. Men maakt gebruik van calciumcarbide, ook bekend als carbid. Het is een mineraal dat na toevoegen van water een chemische reactie vertoont waarbij het zeer brandbare acetyleen-gas vrijkomt, dat wanneer het onder enige druk wordt aangestoken met een heldere vlam brandt en waarbij de lichtsterkte door het toevoegen van zuurstof sterk opgevoerd kan worden. De getoonde plantenspuit dient om de warmte die door de vlam wordt geproduceerd af te voeren. Bij de Engelse marine was in de tweede helft van de negentiende eeuw aan boord van oorlogsschepen carbidlicht in gebruik als zoeklicht.

Schaepman heeft ons helaas niet, zoals zijn tijdgenoot Wispelweij (ook een enthousiast Zwols amateurfotograaf) wel deed, een dagboek nagelaten bij de door hem gemaakte foto's, waarop hij plaats en tijd naast technische bijzonderheden als zonlicht of wolken, diafragma en sluitertijd vermeldde. Het geheel overziende doet vermoeden dat de vereniging kerstgaven, waaronder misschien ook tweedehands kleding (zie de stapel midden op het toneel), voor de armen aan het verzorgen is. Je zou haast denken dat men Schaepman heeft gevraagd om een lantaarnplaatje te willen

maken, zodat de vereniging aan haar contribuanten kon tonen dat zij de verzamelde bijdragen goed besteedde. De vereniging Kamperpoort had als basis het gebouw 'Pniël' in de Hoogstraat op de hoek van het Nachtegaalplein en fuseerde in later jaren met de verenigingen in Assendorp ('De Dageraad') en in Dieze ('De Ster' in de Berkumstraat). Men zich heeft kennelijk niet de tijd gegund om een 'mooie' opstelling te maken, maar wel gezorgd dat vaandel en moderne projectieapparatuur aanwezig waren om aan te geven dat er een goed werk werd verricht.

Bedelaar

Telkens als er een koninklijk bezoek aan de stad werd gebracht was dit, vooral na het overlijden van koning Willem III, een zeer belangrijke gebeurtenis, een aanleiding tot extra schoonmaken van de route waarlangs de koninklijke personen zich zouden bewegen, het oprichten van

welkomstpoorten met daarop aangebracht passende welkomst- en aanhankelijkheidswoorden, illuminatie, vlagvertoon (met wimpel), optochten en wat dies meer zij. Schaepman maakte tijdens of bij de voorbereiding van het bezoek van koningin Wilhelmina met haar dochter in 1929 deze foto van een heer, die zijn portemonnee heeft geopend en een bedelaar die zich (wegens zijn leeftijd?) op een houten krukje heeft neergelaten onder de boog van een welkomstpoort die was opgesteld tussen de Oude Vismarkt en het Gasthuisplein. Iedere keer als ik die foto zie komt bij mij het vermoeden op dat de fotograaf in de opstelling een grote regie heeft gevoerd, want de houding van beide personen is zó onnatuurlijk dat dit haast niet anders kan. De neerbuigende houding van de (gulle) gever, de bedelaar die niet de moeite neemt om de gever ook maar enigszins met een blik te bedanken, spreken boekdelen, ook over de toen heersende sociale verschillen. Men oordele zelf.

Bedelaar op de Oude Vismarkt, 1929. (Foto Schaepman, collectie HCO)

Opslagvaten voor de azijn- en waskaarsenfabriek van Schaepman en Heerkens. (Collectie HCO)

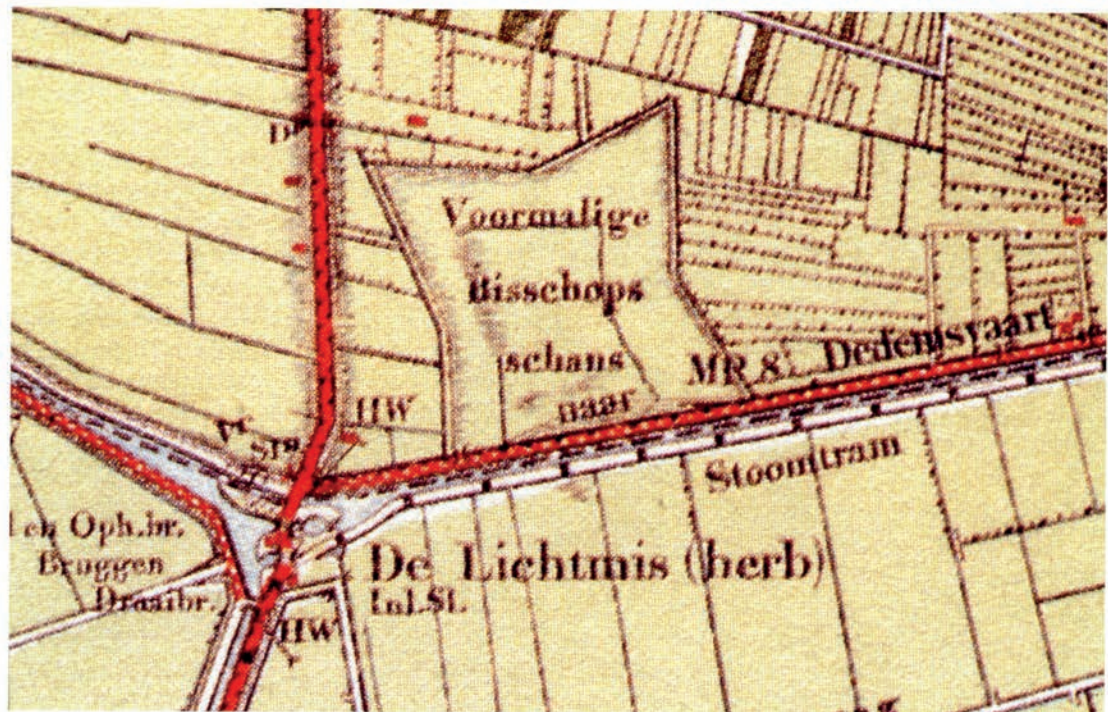
De azijn- en waskaarsenfabriek

Aan het begin van de Assendorperstraat stond de azijn- en waskaarsenfabriek van Schaepman en Heerkens en daar moesten zo nu en dan nieuwe opslagvaten binnen worden gebracht. De man op

de fiets rijdt er onverschillig aan voorbij, maar de straatjongens rechts staan vol verbazing te kijken hoe twee van deze monstergrote vaten op twee karren met twee paarden door twee mannen van de kar op de straat worden gezet en, naar ik aanneem, in de fabriek naar binnen worden gerold. Op de andere aanwezige foto's van de azijnfabriek heb ik nergens een grote poort kunnen vinden maar die zal er ongetwijfeld geweest zijn. Of de foto door Schaepman zelf is gemaakt weet ik niet, zoals bij zoveel door het HCO verworven beeldmateriaal ontbreekt ook hier helaas de datum van opname.

De Bisschopsschans

In de jaren zeventig kwam het verzoek van het Utrechts Huisartsen Instituut of ik een periode lang de 'gewone' dingen in de praktijk zou willen fotograferen. Veel huisartsen fotograferen in de spreekkamer wel eens huidafwijkingen, vaak gordelroos bij hele jonge of hele oude patiënten, maar daar blijft het dan meestal bij. Ik ben er wat dieper op ingegaan en maakte in een jaar of vijf een vrij grote collectie 'gemengd nieuws' voor het

De Bisschopsschans op de topografische kaart van 1920. (Collectie HCO)

opleidingsinstituut. Daarbij heb ik ook een aantal portretten gemaakt en een kleine doorsnee van het patiëntenbestand vastgelegd.

In die periode las ik een artikel over infrarood fotografie die in het voorjaar in Engeland was gebruikt om oude vestingwerken op te sporen. Juist in het voorjaar zou er een periode zijn om meer te weten te komen van vroegere verdedigingswerken.

Zo ben ik tweemaal de lucht in gegaan met een gehuurd vliegtuig vanaf Lelystad om te proberen de kleine vestingwerken langs de Vecht tussen Zwolle en Hasselt, zoals het oude fort Kijk in de Vecht en een schans daar tegenover, in beeld te krijgen. Dat is helaas toen niet gelukt, misschien was de periode waarin het zichtbaar zou kunnen zijn verkeerd overgekomen.

Maar wat wél heel duidelijk werd was de ligging van de Bisschopsschans, ook wel Friesche Kay genoemd, tegenover de watertoren aan de Lichtmis aan de overkant van de Dedemsvaart. Deze schans is in 1665 midden in het veengebied aangelegd. Op de topografische (militaire) kaarten is de schans al vanaf de Krayenhoff kaart (1744) ingetekend tot en met de kaart van 1996, hoewel daar slechts als naam aangeduid. De bijgaande afbeeldingen laten duidelijk zien dat een foto op normaal kleurmateriaal nauwelijks iets laat zien, maar dat een opname in het infrarode spectrum heel duidelijk de contouren van de schans weergeeft.

In de medische fotografie heeft het mij niets opgeleverd bij pogingen om spataderen, die met het blote oog niet duidelijk zijn, aan het daglicht te brengen. Ook het opsporen of bewijzen van stompe letsels die ook in Zwolle wel eens ontstaan in het weekend, is mij toen niet gelukt.

Verzekeringsgeneeskundige

Na het afsluiten van mijn huisartsenwerk – drie maanden voor mijn 65e verjaardag – in 1989 heb ik tot 1993 mijn bijbaan als verzekeringsgeneeskundige bij de Overijsselse Landbouw Maatschappij voortgezet. Ik was daar in 1984 voor twee dagdelen per week in dienst gekomen. Het is nog steeds zo dat huisartsen worden gevraagd voor deeltijdbanen, zoals arts bij het ministerie van

Justitie (Huis van Bewaring), het verrichten van keuringen voor het rijbewijs of voor particuliere verzekeringsmaatschappijen, maar tegenwoordig zijn dat verdwijnende zaken. Maar tot de jaren tachtig kwam het nog regelmatig voor en zo heb ik veel verzekeringswerk gedaan voor de toenmalige bedrijfsverenigingen Gezondheid, Slagersbedrijf en Bakkers. Daardoor kwam ik in aanraking met een hele andere kant van de zieke mens: wat is de invloed van het dagelijks werk en de werkomgeving op zijn leven en welzijn. Dat is iets wat je tijdens je studietijd aan de Universiteit (nog steeds)

Boven: Gewone lucht-foto van de Bisschopsschans, 1979. (Foto auteur, collectie HCO)

Onder: Infrarode lucht-foto van de Bisschopsschans, 1979. (Foto auteur, collectie HCO)

niet wordt bijgebracht, in ieder geval niet de praktische kant en soms een heel klein beetje theorie in de vorm van een academische en afstandelijke benadering.

Bijvoorbeeld, een gezond ogende veertigjarige boer uit de polder wordt opgeroepen omdat hij niet kan werken, maar verschijnt pas na de derde herhaalde oproep. 'Hij werkt in Afrika met een spuitvliegtuig' was het excuus van de echtgenote die we er over opbelden. En wat bleek bij onderzoek? De man had bij de marine gediend als beroepsvlieger, was na verloop van zijn contract gaan boeren op een groot bedrijf met trekkers en veel landbouwwerk en kreeg rugklachten waardoor de schuddende trekker een marteling werd. Hij had echter het vliegen met een spuitbedrijf aangehouden en dat bleek wél met die rugklachten te lukken. Als huisarts stuur je zo iemand tenminste naar een fysiotherapeut, of eerst voor nader onderzoek naar het ziekenhuis, maar dat was hier allemaal al in gang gezet. Als verzekeringsarts moet je dan een advies aan de directie uitbrengen en een percentage arbeidsgeschiktheid vaststellen en dat is een hele andere benadering, met leerboeken en schattingen waar je als huisarts nooit eerder van hebt gehoord, dus opnieuw aan de studie.

Je hebt dan ook een netwerk van perifere (huis)artsen die in eerste instantie de verzekerde bezien, maar als je dan iedere maand een éénregelig rapport krijgt: 'toestand als vorig rapport', dan werd ik kriebelig en liet zo iemand oproepen naar Zwolle waar ik zo regelmatig zelf ook verzekerden zag. Dat was niet te doen gebruikelijk. Geen enkele medisch adviseur volgde die handelwijze, die lieten zo iemand door een specialist (de vlieger hierboven zou een orthopedisch chirurg hebben ontmoet) beoordelen, de maatschappij betaalde dat wel. Ik heb er toch erg veel geleerd over het functioneren van de mens in zijn eigen samenleving. Gelukkig zijn er tegenwoordig ook huisartsopleidingen waarin een aantal maanden naar de werkomgeving wordt gekeken: *Audi et alteram partem*, zie onze Schepenzaal met de rechtsinzichten van de vijftiende eeuw.

En wat te zeggen van een vrouw op middelbare leeftijd met een toen nogal vaak voorkomend,

en door medici naar het land van de kwakzalverij verwezen chronisch moeheidssyndroom, die geen ander werk deed dan het beroepsmatig herstellen van kleding? Wanneer je dan toch als verzekeringsarts af durft te gaan op je lange ervaring erken je deze ziekte bij deze cliënt en kun je naar eer en geweten de uitkering fiatteren. En wat blijkt nu, in 2010: het is toch een ziektebeeld waaraan een virusbesmetting ten grondslag ligt!

De Atlas van het gemeentearchief

Toen ik in 1993 stopte met mijn medische werk leek het mij de moeite waard om over mijn boerenpatiëntenkring, en over de 'buren' van de Overijsselse Landbouw Maatschappij (OLM) waar ik de laatste negen jaar van mijn actieve doktersleven met zoveel plezier had gewerkt, nog een en ander in een opstel vast te leggen. Dat werd een klein boekje getiteld *De B(o)uren van de O.L.M.*, dat iedere medewerker als afscheidscadeau van mij heeft gekregen.

Tijdens die negen jaar waren mijn werkzaamheden uitgelopen van twee naar vijf dagdelen per week en daarmee vond ik het welletjes. Het werd tijd om mijn energie verder te besteden aan de geschiedenis van Zwolle door op het toenmalige gemeentearchief aan de Voorstraat de daar al in embryonale vorm aanwezige diaverzameling te gaan inventariseren. Daar kon ik toen ook mijn eigen Zwolse dia's in onderbrengen. Er was een oude DOS-computer die ik kon gebruiken, er was een database programma en daarmee moesten de dia's en het kaartenmateriaal beschreven worden. Er was ook een foto'hok' waar wat lampen stonden en dat was het dan. Ik heb er dankbaar gebruik van gemaakt, onder andere om met een zelf van schuimplastic geknutseld kastje, waarop een glasplaat kon worden ingepast en met belichting van de zijkant, met mijn eigen flitser de collectie glasplaten van ds. Valeton en het Juliana Kinderhuis over te zetten op diafilm. Daarna heb ik ook de militaire luchtfoto's uit 1947 tot één geheel omgevormd, aan de muur gehangen en gefotografeerd.

Toen midden jaren negentig mevrouw M.J.C. Otten werd aangesteld als atlasbeheerder kwamen wij tot een buitengewoon vruchtbare samenwer-

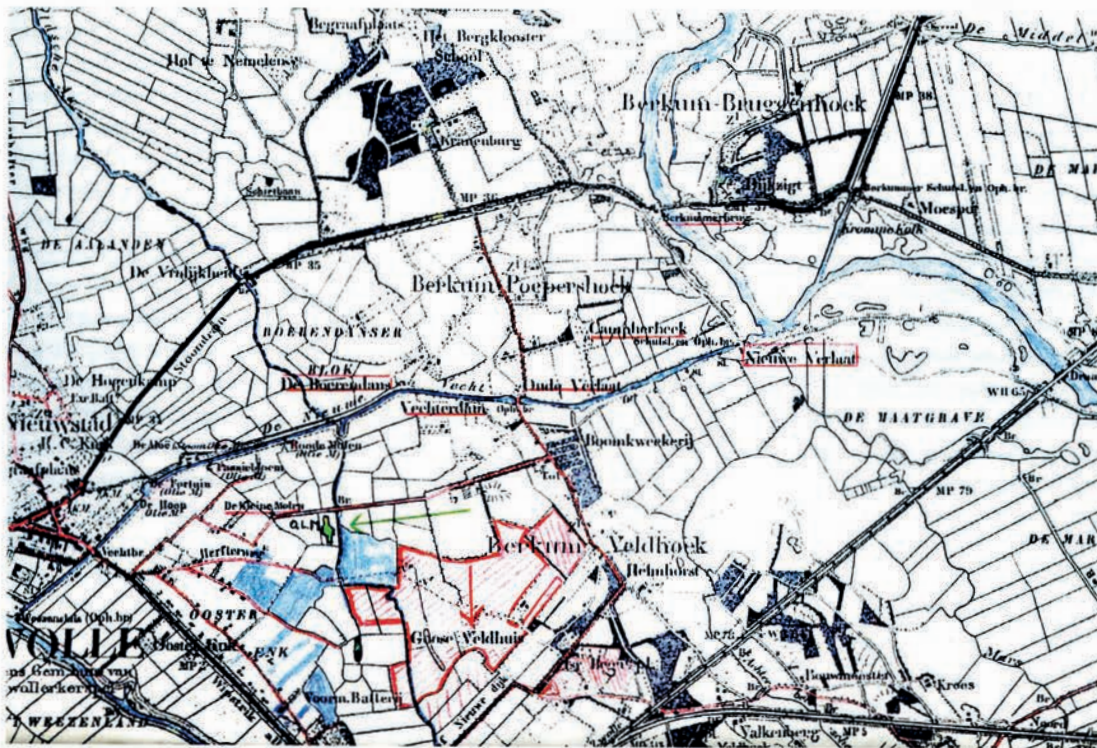
king. Het begrip 'Atlas' (tegenwoordig beeldbank) werd in die periode gebruikt als aanduiding voor alle beeldmateriaal: tekeningen, prenten, schilderijen, litho's, en fotomateriaal. Dat laatste kreeg ik onder mijn hoede, terwijl mevrouw Otten zich voornamelijk bezig hield met organisatie, inventarisatie en de meer archiefttechnische benadering van het 'rommeltje', dat het toen eigenlijk nog was. Dat de Atlas drie jaar geleden in een goed ingerichte en voor het publiek goed toegankelijke vorm aan een opvolger is overgedragen, is vooral aan haar inzet te danken geweest; gebrek aan depotruimte, tekort aan computercapaciteit ('geheugen is onbetaalbaar') en andere schijnargumenten om de groei van de Atlas tegen te gaan, hebben daar niets aan af kunnen doen.

Goossen Veldhuis

Het hier getoonde kaartje van de streek rond Berkum, ten noorden van Zwolle, kon ik door de medewerking van de directie van de OLM in het boekje in kleur publiceren. Dat was in 1993 nog een hele onderneming, die veel geld kostte. Het is

een gedeelte uit de stafkaart (Topografische kaart van Zwolle uit 1932, 1:25000 nr. 304) waarop ik in rood het grondbezit van Goossen Veldhuis heb ingetekend, wiens naam links van het midden op de kaart is vermeld. Die naam is eigenlijk steeds op de topografische kaarten van dit gebied vermeld geweest, maar niemand wist precies te vertellen waarom het huis dat daar stond zo heette. Aan de typografie die op topografische kaarten wordt gebruikt valt af te lezen waar de naam op slaat. Zo zijn de namen Kroes en Bouwmeester tussen de spoorlijnen rechts eigennamen van bewoners, evenals Veldhuis. Boerendans en Vechterdam zijn namen van huizen. Cursief weergegeven namen zijn steeds veldnamen, zoals die van landerijen of weilanden, die eeuwenlang kunnen voortbestaan.

Het nu (2010) door Achmea overgenomen kantoorgebouw van de OLM is met een groene pijl aangegeven. Daaronder vindt men de tekst 'Voorm. Batterij', waar in 1950 een klein heuveltje de plaats nog aangaf waar bij het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog in 1870 een schans was

Gedeelte uit de topografische kaart van Zwolle uit 1932, van de streek rond Berkum. In rood is het grondbezit van Goossen Veldhuis ingetekend.

gebouwd om de stad Zwolle door middel van kanonnen te verdedigen tegen een uit het oosten aanvallende vijand. Maar, zie de bevrijding door de kozakken van 1813, de vijand komt nooit uit de richting die men denkt, ook in 1945 kwamen onze bevrijders uit het oosten en niet zoals men verwachtte uit het zuiden. Een dergelijke batterij valt ook te zien in het midden, links boven de tekst 'Nieuwstad', waar in de Hogenkamp een dergelijke schans was opgeworpen.

De rood ingekleurde landerijen zijn oorspronkelijk het bezit geweest van een boerenman genaamd Goossen, wiens huis in het veld stond waaruit de familienaam Veldhuis en ook de naamgeving van de boerderij is ontstaan. De huidige Psychiatrische kliniek van het Isala Ziekenhuis heeft de naam van Goossen overgenomen.

Naoberplicht

In de vele aktes en officiële papieren die ik heb gebruikt om iets meer te weten te komen over de Overijsselse Landbouw Maatschappij en haar b(o)uren wordt vaak het begrip 'buur(t)schap' naast 'boerschap' en 'bourschap' gebruikt voor een nederzetting, een conglomeraat van huizen en ontgonnen grond, waar een zekere vorm van gemeenschapsleven is ontstaan. Deze gemeenschappelijkheid komt vooral naar voren uit de wijze waarop men elkaar in bepaalde levensfasen bijstaat: overlijden, huwelijksvorming, bedrijfsvoering. Zo vindt men rondom Zwolle nog steeds in bepaalde buurtschappen een vorm van burenplicht, 'naoberplicht', die de naaste burenen op basis van het gewoonterecht verplicht tot het bijstaan en helpen bij geboorte, huwelijk en begraven. De burenen gaan mee om de pasgeborene aan te geven, getuigen bij de huwelijksluiting en waken daarbij over de goede zeden. Zij houden soms een buurtgericht en treden op tegen misbruik van de goede gewoonten. Zo bestaan in sommige buurtschappen nog zogenaamde vrijersraampjes, waardoor de huwbare (boeren)dochter haar vrijer binnen kan laten. Blijkt zij na enige tijd zwanger te zijn, dan is de bedoeling duidelijk: er kunnen nakomelingen uit een huwelijk ontstaan en dan is zowel de oudedagsverzorging van de ouders als het behoud van het (te erven) land gewaarborgd.

Indien echter de vrijer van het huwelijk afziet als er reeds een zwangerschap bestaat, wordt hij te schande gemaakt door hem op een strontkar door de buurtschap te rijden.

Bij het overlijden helpen de burenen met aanzeggen in de buurt, zelfs vandaag de dag gebeurt dit nog wel, maar dan telefonisch: een moderne aanpassing aan de oude gewoonte en de kist wordt door de burenen gedragen bij de uitvaart.

Beginnend huisarts

Het is duidelijk dat de burenen van de OLM niet steeds boeren zijn geweest: toen het kantoor midden in de stad Zwolle lag waren er slechts stadsen die er om heen woonden en een naoberplicht jegens een kantoorpand is onbekend. Daarom wil ik iets op schrift stellen over mijn eigen banden met dit boerenland en met zijn bewoners, die ik in grote getale als klant (zoals zij het zelf noemen) onder mijn patiënten heb geteld.

Toen ik in juni 1952 mijn artsdiploma behaalde was er nog geen sprake van dat men daarna een aparte huisartsenopleiding ging volgen, dat bestond niet in de vorm die wij nu kennen. Je ging 'waarnemen', want een betaald assistentschap bij een huisarts was toen een niet bestaande baan: de huisartsen hadden daar geen geld voor op een enkeling na (in Brabant hebben nog jarenlang zeer grote huisartsenpraktijken bestaan die zonder een assistent in vaste dienst niet te bemannen waren). Het is voorgekomen dat de waarnemer 's avonds aankwam en van de arts die met vakantie ging, drie dingen te horen kreeg: 'Hier staat de telefoon, collega Piet uit het naaste dorp mag je alleen in noodgevallen raadplegen anders pikt hij ál mijn patiënten in; en wat medicijnen betreft: bij hoest geef je het bruine dropdrankje, bij zenuwen de drank van Charcot (een broomdrank) en als ze niet kunnen poepen geef je de zwarte stroop'; en weg was de dokter.

In mijn geval was het iets gunstiger, omdat ik een aantal maanden bij mijn (toen nog aanstaande) schoonvader Klinkert had 'meegelopen' in zijn huisartsenpraktijk en geleidelijk aan van hem in die periodes de makkelijke patiënten alleen mocht bezoeken: ouwetjes, die een recept moes-

ten hebben of een aai over de bol, kraamvisite's (de kraamvrouw lag toen nog negen dagen plat te bed!) en niet al te zieke kinderen met de 'gele zucht'.

De in 1950-'55 afstuderende artsen kwamen als een zondvloed de medische maatschappij binnen, zodat het bijzonder moeilijk was om aan de slag te komen: toen de oude heer Olland er mee wilde stoppen had hij op zijn geadverteerde vraag naar een opvolger de volgende dag al twintig nieuwe contacten. Ik heb mij echter vrij kunnen vestigen en kon praktijkruimte, een woonkamer en een slaapkamer, huren aan de Wipstrikkerallee; in 1954 verhuisden we naar de Vondelkade op de hoek bij de Vechtbrug, op het kaartje (p. 185) precies onder de hoofdletter V van Vechtbrug. Een auto kon er niet af en de eerste jaren reed ik op een Mobylette de praktijk rond, in de winterdag soms met een bivakmuts met uitgeknipte oogaten. Aangezien mijn schoonvader in de oorlogswinter op een fiets met houten banden zijn bevallingen had gedaan, werd de bromfiets voor de beginnende huisarts als een overdadige luxe gezien; eigenlijk had ik eerst op de trapfiets met de verlostas achterop de praktijk moeten doen.

Zo ben ik dus in het begin direct al in aanraking gekomen met de boerenpraktijk van mijn schoonvader en nam vaak de kortste weg naar de klanten toe: op de bromfiets door de Kindertjesweilanden. Die naam zei mij eigenlijk niets en kreeg pas mijn belangstelling toen de geschiedenis van Zwolle mij begon te boeien, in 1964.

Kindertjesweilanden

Met de naam Kindertjesweilanden wordt een vrij groot areaal weideland aangeduid, dat op de kaart hiervoor is aangegeven met blauwgekleurde gedeelten. Dit is grond die in eigendom toebehoort heeft aan het Hervormd Weeshuis in Zwolle, grond die in veel gevallen door legaten en erfenissen is verkregen en die met de pacht-opbrengst het inkomen van het Weeshuis mede garandeerde. De er naar toe lopende wegen, Wipstrikkerallee, Herenweg, Bonepadsweg en Herfterweg bestaan al van voor 1558 en zijn al te zien op de kaart van Van Deventer. De gestippelde lijn die onder het OLM-gebouw begint en naar

het oosten loopt is een kerkepad, dat ik dus als bromfietspad heb gebruikt om snel bij de klanten te kunnen komen. Je komt dan dwars door de weilanden, over enkele smalle vonders zeer snel in Berkum-Veldhoek uit.

Toch heeft juist dit kerkepad mij in 1953 behoed voor de schande van het te laat komen bij een bevalling: ik was om een uur of elf's avonds nog even in Berkum-Veldhoek bij een aanstaande moeder geweest die dacht (zo leek het haar) in de weeën te lopen, maar bij onderzoek was er nog vrijwel geen ontsluiting en ik meende nog mooi een paar uur nachtrust te kunnen genieten. Terug dus naar huis en naar bed. Op het moment dat ik de onderbroek net uit had ging de telefoon: 'Dokter 't komt er al an!' en ik kon nog nét op tijd binnenvliegen, via de vonders en de Kindertjesweilanden om het kind op te vangen. De baby heeft zich later, toen ze zelf met haar gezin in de praktijk was, steeds onder grote hilariteit gemeld als 'het kind van de onderbroek'.

Alles bijeen heb ik in het gebied dat wordt omsloten door de Wipstrik, de Watersteeg/Kuijerhuislaan, de Vecht over bij het Oude Verlaat tot aan de Kranenburgweg en terug naar de Nieuwstad in mijn huisartsentijd tussen 1952 en 1980 ruim vijftig bevallingen gedaan. Over een enkele daarvan wil ik iets meer verhalen.

Bevallingen

Omdat het praktijkgebied zich uitstreckte over de gehele gemeente (toen) Zwollerkerspel met nog een stuk IJsselmuiden in de Mastenbroekerpolder, aan de andere kant tot voorbij Windesheim en Laag Zuthem, waren de af te leggen afstanden niet gering. Zeker in de tijd waarin er nog geen moderne communicatie met semafoon en auto-telefoon bestond werd je vaak gedwongen om het vorderen van de baring, dat is dus vooral het tijdsverloop tussen het begin van de weeën en het bereiken van volkomen ontsluiting, te schatten. Sommige wijkverpleegsters die vaak bij de bevalling hielpen hadden hier een zesde zintuig voor; maar bij andere zusters was het vaak mis, die riepen dan veel te vroeg. Zelfs door een huisarts met veel ervaring (mijn schoonvader deed in de eerste jaren na de bevrijding zo'n honderd bevallingen

per jaar) werd er nog wel eens naast gegokt. Dat was in de boerenpraktijk meestal niet zo heel erg, de meeste boeren hebben een goede leerschool gehad met de kalveren en schrikken niet zo gauw als de baby hen verrast; óf, dat komt ook voor, ze hebben het helemaal niet in de gaten dat er een kind op komst is.

Twee voorbeelden. Een bevalling 's avonds laat, aan de uiterste rand van het praktijkgebied meldde zich, het was in de vakantie van de oude heer die me al had gewaarschuwd: denk er aan, ik heb er al tweemaal niet tegen kunnen lopen. Toen de kraamheer belde was ik dus snel weg, kwam de deel op en vond een tafereel op de trap naar de hilde⁷: halverwege de barende, twee treden lager de aanstaande grootvader op één knie, geen wijkzuster te zien en de vrouw weigerde om zich de trap af te laten dragen of om zich omhoog te drukken. Gelukkig kon ik het kind zó aanpakken, er was geen tijd om de schort vóór te doen of handschoenen aan te trekken zodat ik ónder het vruchtwater onder de kraamvrouw zat met de gelukkig goed schreeuwende baby op de knie. Bij haar volgende bevalling heb ik van 's ochtends elf tot 's middags vijf uur naast het bed gezeten; toen het zover was ging het even snel, maar deze keer wel op het kraammatras.

Op een dienstzondag kwam er achter in de middag een boodschap uit een boerengezin dat ik goed kende, dat de oudste dochter 'zo'n last van de boek had' en of de dokter nog even (het is altijd 'éven') langs wilde komen. Het liep tegen half zes en er leek geen haast bij te zijn, maar omdat er meestal om zeven uur nog wel wat patiënten op het avondspreekuur kwamen en ik toch ook nog naar een zere keel moest gaan kijken, dacht ik: dan nú meteen maar gaan. Zonder haast er dus heen, een kleine boerderij waar alleen maar de dochter in de zitkamer met schrikogen op de bank lag; moeder was naar de kerk, vader zat in de grupal te melken.

Gelukkig had ik in die periode vrijwel steeds de verlostas in de auto, want het was bij het bekijken van de buik al direct duidelijk dat de 'piene in de boek' gewone alledaagse weeën waren. Ook hier kon ik het hoofd van de baby al zien. Er was

niets in huis, geen luiers, geen linnengoed, geen warm water klaar, moe naar de kerk en pa onder de koe.

Toen ik met de verlostas in de hand weer over de deel kwam vroeg ik de aanstaande grootvader of hij soms ergens nog wat luiers had liggen; de man had het nóg niet door en verwees me naar de dochter, die zou het wel weten. Spelden dan? Het drong ineens tot hem door en toen ik zei dat zijn dochter bezig was een kind te krijgen schoof hij met zo'n schrikgang van de melkkruk dat hij languit onder de koe terecht kwam, maar niet zonder dat hij me had toegeroepen dat dit geens niet kon, ze was vorige week zaterdagavond nog wezen dansen...

Wat doe je dan? De linnenkast maar open, wat handdoeken, een laken eruit gehaald en opa er op uit gestuurd om een deken op te scharrelen, want binnen tien minuten had ik de baby te pakken, afgenaveld, in een lap gedraaid, iets warmes er om toe en bij de jonge moeder in de arm gelegd. Gelukkig zijn er bij dergelijke spontane gebeurtenissen vrijwel nooit complicaties en toen oma uit de kerk kwam was het kleintje met één speld uit de naaidoos van de jongste dochter en wat linnengoed ingepakt en had ik telefonisch van huis wat luiergoed en hulpmateriaal gemobiliseerd, zodat ze de eerste dag en nacht even door kon komen.

Oma sprak mij er later op aan: ze was immers een maand of vier geleden op het spreekuur geweest en had ze toen niet tegen dokter gezegd dat haar oudste als maar niet ongesteld 'wierden'? Gelukkig wist ze zich ook te herinneren, dat mijn antwoord was geweest het meisje dan maar zelf een keer langs te sturen, maar dokter, 'dat wol zie geens niet'. En ze is vorige week nog wezen dānsen!

Het is echt waar, ik heb het nog een paar maal vaker meegemaakt. Het is een verarming van de huidige praktijkvoering dat de huisarts van vandaag in een dergelijk geval met twee linkerhanden staat, omdat de verloskunde vrijwel uit de opleiding is verdwenen en daarmee een stuk empathie naar het gezin.

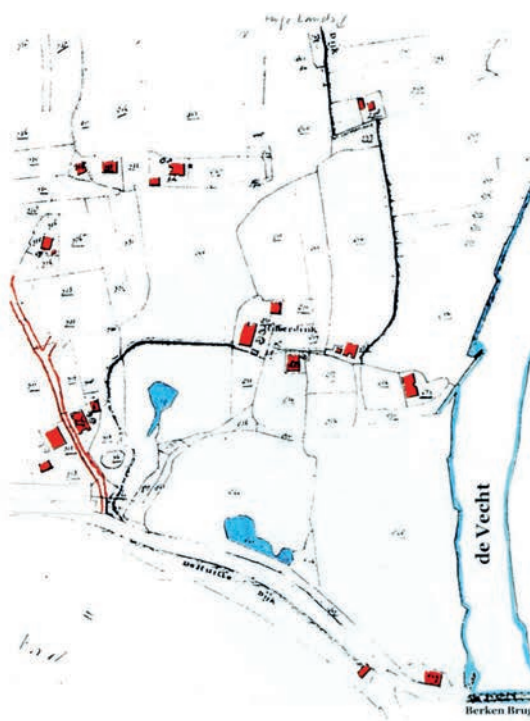
Het Hilberdink

Tussen 1950 en 1990 heb ik veel en vaak te maken

gehad met de Buren en met de Boeren van Overijssel. Daarom heeft het zin om dit opstel af te sluiten met een bijzonderheid die de moeite van het vermelden waard is.

Op het hier afgedrukte kaartje van het gebied ten noordoosten van de stad staat het oudst bekende wereldlijke goed van Zwolle, een boerderij vlak tegen de rivier de Vecht. Op de topografische kaart wordt de naam soms wel, soms niet weergegeven: het Hilberdink. Slechts weinigen weten dat de groep boerderijen onder deze naam de oudst bekende boerderijen zijn in Zwolle en omgeving. Op de topografische kaart ligt deze groep boerderijen onder de hoofdletter B van Berkum-Bruggenhoek langs de bovenrand van de kaart, maar de naam wordt daar soms wel, soms niet vermeld. Op de kadastrale kaart is het duidelijk en wordt het gebied als boerderijnaam afgedrukt met rechtopstaande letters.

De oudste vermelding komt voor in een akte van erfpacht die beschreven is in Berkenvelders *Zwolse Regesten* (nr. 257) en is gedateerd op 29 april 1386.

Bewerkte kadastrale kaart uit 1830 van het gebied ten noordoosten van de stad, met links in rood de Bergkloosterweg en in het midden het oudst bekende wereldlijke goed, een groep boerderijen vlak tegen de rivier de Vecht: het Hilberdink.

Zwolle's oudste groep boerderijen, het Hilberdink, in de winter van 1960. (Foto auteur, collectie HCO)

Ben Kam met zijn
tweede echtgenote
Anneke Muller in 2002.
(Foto auteur, collectie
HCO)

Deze boerderij is in de achttiende eeuw in het bezit gekomen van Berend Hugo en via zijn dochter, die in 1811 met de tapper Bongers was getrouwd, in die familie terechtgekomen. De overdrachtspapieren en akten van belening zijn nog steeds in familiebezit en ik heb ze ooit mogen inzien. Het is een heel bijzondere ervaring om deze eeuwenoude documenten onder ogen te krijgen.

Achter de IJssel begint het land. Deze historische uitspraak van burgemeester Strick van Linschoten is ook heden ten dage nog steeds van toepassing op Zwolle en naaste omgeving. Ik hoop met deze regels een kleine bijdrage te hebben geleverd aan het vastleggen van de geschiedschrijving in beeld van deze stad.

Noten

1. Drs. Thomas (Thom.) Josef de Vries (1904–1975) werd in 1951 als werkeloze 'hoofdarbeider' bij de gemeentesecretarie te werk gesteld. Hij kreeg in 1962 een aanstelling bij het gemeentearchief en

werd in 1965 benoemd tot gemeentearchivaris. Hij publiceerde ondermeer (in 1954 en 1961) de tweedelige *Geschiedenis van Zwolle*.

Jhr. mr. G.A. Strick van Linschoten was burgemeester van Zwolle van 1946 tot 1959.

2. B.J. Kam, 'Aantekeningen over de familie Huete, en over de stratebroederschappen te Zwolle', in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 84e stuk, 1969.
3. Zij kwamen aangevaren over de Zuiderzee.
4. Het Medisch Contact ontstond in augustus 1941 in de illegaliteit, als reactie op de bemoeienis van de Duitsers met de NMG (Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst). Een van de oprichters was de Zwolse chirurg J.Ch.Ph. Eeftinck Schattenkerk, samen met de huisarts J. Roorda uit Haarlem en de schoolarts J.J. Brutel de la Rivière uit Deventer.
5. Scholde = oude benaming voor veerpont.
6. F.A. Hoefer (1850-1938) was directeur van het Geschiedkundig Overijsselsch Museum, nu Stedelijk Museum Zwolle. Hoefer verrichtte veel belangrijk archiefwerk en zette veel op schrift.
7. Hilde = de ruimte boven de koeien, meestal voor op de deel.

Zwolle in 1960

Deel 3: de stad krijgt een nieuw openbaar lawaaimiddel

Jan van de Wetering (63) verplaatst zich vijftig jaar terug in de tijd. In de kolommen van de Zwolse Courant gaat hij op zoek naar de stad van zijn jeugd. In de zomer van 1960 kochten zijn ouders hun eerste zwart-wit tv, precies op tijd om naar de Olympische Spelen in Rome te kijken, waar alleen de Nederlandse zwemmers medailles wisten te winnen: één maal zilver en twee maal brons. Later dat jaar zag hij hoe John F. Kennedy tot president van de Verenigde Staten werd gekozen. Op woensdagmiddagen keek hij met een grote schare buurtgenootjes, die veel rijkere ouders hadden, maar geen tv, naar Morgen gebeurt het, de eerste Nederlandse science fictionserie. Dat was binnen de muren van de huiskamer, maar stond er buiten in de straten van Zwolle ook iets op het punt te gebeuren?

Eerst een mening uit onverdachte hoek. De journalist van *Kantwerker* – een wekelijkse rubriek met faits divers over wat zich in Zwolle afspeelde, vroeg een paar toeristen wat ze van onze stad vonden. Wel, ze hielden vooral van netjes, want: ‘t Was allemaal heel mooi, zeiden ze, de nieuwbouw indrukwekkend, alleen de kisten op de wagens van de groentemannen waren zo smerig.’ En vervolgden ze: ‘Waarom zwengelt zo veel zwaar en superzwaar snelverkeer onverstoord door de Diezerstraat: melkauto’s, trucks met aanhangwagens beladen met tonnen ijzer, enzovoort?’ Daar hadden ze een punt. Pas tien jaar later, in september 1970, zou Zwolle een einde aan deze situatie maken. Burgemeester Drijber reed toen een symbolisch laatste rondje met een oldtimer door de Diezerstraat.

Toch werkte Zwolle in 1960 wel degelijk aan zijn toekomst. In Holtenbroek stonden 3.700 woningen gepland voor 15.000 Zwollenaren. Er waren al pioniers, vooral ouden van dagen, die

de eerste woningen hadden betrokken. Op 27 juli woonden duizenden mensen de opening van het nieuwe winkelcentrum aan de Obrechtstraat bij. Bij dat centrum zou het niet blijven, sprak locoburgemeester Veltman, want Holtenbroek moest niet alleen een woonwijk worden, maar ook een ‘leefwijk’. Dat oude tijd en nieuwe tijd in die leefwijk stevig konden botsen bleek in december van dat jaar. Er dreigde volgens de krant een ‘kolenoorlog’, die als twee druppels water leek op de ‘melkoorlog’ van 1958. Toen weigerden de melkslijters, die toen nog dagelijks aan huis bezorgden, de trappen van de flats op te lopen om hun producten aan de man te brengen. Nu waren het de kolenleveranciers, die hun zware vracht niet verder dan de eerste verdieping van de flats in Holtenbroek wilden sjuwen. Hier schuurde de naderende moderniteit tegen de traditie.

Jan van de Wetering

Kolenleveranciers wilden hun zware vracht niet verder dan de eerste verdieping van de nieuwe flats sjuwen. (Zwolse Courant, 1960)

De tegenstelling oude tijd – nieuwe tijd sprak ook uit een wat ludieke demonstratie van HTS-studenten op 23 augustus. Misschien was het één van de eerste demonstraties van die soort in Zwolle, al werd het woord ‘ludiek’ in deze betekenis pas later in de jaren zestig gangbaar. De jongens (meisjes zaten niet op de HTS) marcheerden, gekleed in witte laboratoriumjassen, met borden en spandoeken en leuzen schreeuwend naar het stadhuis om burgemeester Roelen een petitie aan te bieden. De boodschap die ze uitdroegen was: ‘Zwolle heeft geen ijsbaan, wel koperslakkeien’ en ‘Een reis naar de maan is veiliger dan een rit over de koperslakkeien’. Dat die keien (ook wel kinderkopjes genoemd) uit een voorbij tijdperk stamden, maakten ze duidelijk door hun petitie in pseudo oud-Hollands te schrijven. Uit het wat warrige verhaal werd duidelijk dat de keien een soort glijbaan voor hun bromfietsen vormden, met valpartijen tot gevolg. Ik kan niet nalaten op te merken dat het voorval een treffend voorbeeld is van verkeerde prioriteiten van Zwolse burgers. Op die ijsbaan wachtten we nog steeds en de kinderkopjes zijn inmiddels ten dele terug op de Grote Markt.

Maar die bromfietsen, daar werd door de Zwollenaren met verschillende gevoelens over gedacht. Vooral als ze in handen waren van de jeugd, erger nog de nozems. Hier krijgt de scheidslijn oude tijd – nieuwe tijd een andere betekenis: die van fatsoen en onfatsoen. *Kantwerker* van 25 augustus: ‘Het is ongelooflijk wat de jeugdige bromfietzers ’s avonds op de Grote Markt voor grapjes uithalen. Ze doen dat liefst vlak na het hele uur (als de agenten verdwijnen om te worden afgelost). Dan hebben ze enige minuten vrij spel. Met z’n tienen razen ze dan om het marktplein waar op zo’n ogenblik geen mens meer veilig is.’ En volgens dezelfde *Kantwerker* bleef het niet bij die overlast: ‘Er is, na de bromfiets een nieuw openbaar lawaaimiddel ontdekt: de draagbare radio. In het westen is het al bijna een ondragelijke toestand hier en daar, maar hier begint het ook langzaam door

te dringen. Jongens die door de Diezerstraat slenteren met een zangstem galmend uit een toestelletje, dat ze zo nonchalant mogelijk in hun hand houden. Voor de bewoners een verschrikking. Vóór de oorlog was er, menen we, een anti-lawaai comité – een dergelijke actie is tegenwoordig meer dan ooit nodig. Waar kan men nog stilte vinden?’

Tsja, een lawaaimiddel, waarmee de Zwolse nozems ongetwijfeld luisterden naar bijvoorbeeld Elvis Presley, in 1960 wereldwijd al jaren een beroemdheid. *Stuck on you* was dat jaar een hit van hem: ‘Gonna run my fingers thru your long black hair/ Squeeze you tighter than a grizzly bear/ Uh-uh-uh/ Yes-sir-ee, uh, uh/ I’m gonna stick like glue/ Stick, because I’m / Stuck on you.’ Het is nog niet de wereld van Zwolle die hierin doorklinkt. In de krant verschijnen in september, als vanouds berichten over een zomeravondconcert op het Fresiaplein door het Zwols christelijk harmonie-orkest De Bazuin en het tamboer- en pijpercorps Jubal, afgesloten met het koraal *Lof zij den Heer* en het *Wilhelmus*. Enige dissonant was dat de jeugd van het plein de planken van de muziektent aan het eind van de feestweek dwars doormidden had geschopt.

De modernste muziek die volgens de berichten in de *Zwolse Courant* in Zwolle ten gehore wordt gebracht zijn de jazzconcerten. Dat wil zeggen de oude jazz en niet de moderne. The Dixieland Pipers krijgen lof toegezwaid, omdat ‘de soms wat geforceerde vrolijkheid en opwinding, die sommige Dixielandbands nogal eens ten beste plegen te geven, achterwege bleef’. Maar de opkomst bij hun optreden op 19 augustus op de Nieuwe Markt viel wat tegen en schrijft de krant: ‘Misschien zou Rock and Roll meer jeugd op de been hebben gebracht’. De tijd begon te kantelen in Zwolle, maar niet iedereen hoorde het. Dat zou veranderen.

Mededelingen

Betaling contributie

Begin 2011 gaan de nota's voor de contributie de deur uit. Als u, behalve betalen, met de nota verder niets doet kunt u de Zwolse Historische Vereniging enorm helpen door uw contributie voor het komend jaar alvast over te maken. Wij vermijden daarmee de kosten van het verzenden van vele nota's. De contributie bedraagt € 25,-. Het gironummer van de ZHV is: 5570775. Graag o.v.v. contributie 2011.

Winnaar schrijfwedstrijd

Weinig zaken doen zo'n sterk appèl op de herinnering als de geur. Ook het schrijven over geur heeft blijkbaar al zo'n effect. De heer Roel Steenbergen heeft met zijn zeer herkenbare en geurige interpretatie van *De geur van de stad* de schrijfwedstrijd 2010 van het ZHT gewonnen. Wij willen hem daarmee van harte feliciteren. De heer Steenbergen ontvangt een boekenbon van honderd euro en zijn winnende artikel verschijnt in nummer 1 van volgend jaar.

De redactie van het ZHT en het bestuur van de ZHV wensen alle leden van de vereniging en lezers van het tijdschrift een voorspoedig 2011

Het Hilberdink gezien vanaf de Bergkloosterweg, 1960. (Foto Ben Kam, collectie HCO)

Auteur

Dr. Benjamin Kam (1924, Helmond) vestigde zich na in Utrecht geneeskunde gestudeerd te hebben in 1952 als huisarts in Zwolle waar hij met een doktersdochter trouwde. Hij raakte snel vertrouwd met bevolking en dialect en hielp vele Zwolsen het levenslicht te aanschouwen. Het wonen in een oud herenhuis wekte zijn belangstelling voor de geschiedenis van stad en omgeving. Dit leidde tot een aantal publicaties over de geschiedenis van de stad en haar bewoners in velerlei facetten: leven en dood en alles wat daar tussen ligt. Al lang voor zijn pensionering werd hij actief in archiefonderzoek en hield hij zich vooral bezig met oude en nieuwe fotografie van stad en omgeving. Hij promoveerde in Nijmegen (1983) op een Zwols geneeskundig-historisch onderwerp.

Dokter Ben Kam, in de jaren vijftig getekend door Teun van der Veen. (Collectie Willem van der Veen)

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*

S. ten Veen, *secretaris*

H. van der Zwaag, *penningmeester*

B. Kiekebelt, J. Sol, leden

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging:

postbus 1448, 8001 BK Zwolle

telefoon: 038-4654617

Ledenadministratie en bezorging tijdschrift:

J. van Ulsen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.zwolsehistorischevereniging.nl

e-mail ZHV: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarief lidmaatschap

25 euro/jaar

Opzegging lidmaatschap: vóór 1 januari.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A.H.M. Bootsma-van Hulten, eindredacteur,

E.A. van Dijk, W. Geerling, W.A. Huijsmans,

F. Inklaar, J.A. Slijkhuis, H.A. Stalknecht, S. ten Veen,

J. van de Wetering.

Redactieadres: Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle

e-mail: annetbootsma@home.nl

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: EPOS PRESS, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

historisch centrum overijssel

GESCHIEDENIS LEEFT!

kijk ook op www.historischcentrumoverijssel.nl
voor alle actuele informatie

GLAS-IN-LOOD

ONTWERPEN VAN
TRADITIONEEL TOT MODERN
RESTAURATIE
CONSERVATIE
BRANDSCHILDEREN
ADVIES
VOOR PARTICULIER
BEDRIJVEN, INSTELLINGEN
& KERKEN

LID OVG
GLAZENIERSVERENIGING TE GOUDA

GLAS-IN-LOOD ATELIER OUD ITTERSUM

NIEUWE DEVENTERWEG 31 (038) 465 60 95
WWW.OUDITTERSUM.NL

Werkgevers opgelet!
Een vertrouwd adres voor uw loonregres

Loonschade **Advies**
Zwolle

- **Loonschade**
- **Letselschade**

Papaverweg 67, 8042 ED Zwolle

E : zwaag.loonschade@introweb.nl T : 038 - 422 33 51
I : www.loonschadeadvies.nl F : 038 - 421 18 40

Brasserie "Het Vliegerhuys"

Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle....
- Uitgebreide lunch en avondkaart....
- Heeft u wat te veren, vraag naar de mogelijkheden....
- Elke acht weken nieuwe expositie....
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging....

Een plek om te onthouden.....

ÈPOS | PRESS

De kunst van het drukken

ÈPOS | PRESS FARADAYSTRAAT 17 8013 PH ZWOLLE T +31(0)38 4673 450
INFO@EPOSPRESS.COM WWW.EPOSPRESS.COM